

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
EESTI JA ÜLDKEELETEADUSE INSTITUUT
EESTI KEELE OSAKOND

Inger Pürjema

KOKKU- JA LAHKUKIRJUTAMISE PROBLEEMID
RIIGIEKSAMITÖÖDES

Magistritöö

Juhendaja dotsent Külli Habicht

TARTU 2014

SISUKORD

SISSEJUHATUS	4
1. LIITSÕNAMOODUSTUSE KEELEKORRALDUSLIK TAUST	7
1.1. Eesti keelekorraldusest	7
1.2. Eesti keele liitsõnamoodustus	11
1.2.1. Liitsõnade ortograafia	14
1.2.2. Liitsubstantiivid	14
1.2.2.1. Substantiivne täiendosa	15
1.2.2.2. Adjektiivne täiendosa	17
1.2.2.3. Muud täiendosa	17
1.2.3. Liitadjektiivid	19
1.2.3.1. Substantiivne täiendosa	19
1.2.3.2. Adjektiivne täiendosa	20
1.2.3.3. Muud täiendosa	21
1.2.4. Liitverbid	21
1.2.5. Liitadverbid	23
2. TEOREETILISED LÄHTEKOHAD	25
2.1. Kasutuspõhisest teooriast	25
2.2. Analogia	27
3. RIIGIEKSAMITÖÖDE KOKKU- JA LAHKUKIRJUTAMISE	
PROBLEEMID	30
3.1. Empiirilise materjali kogumine ja analüüsimine	30
3.2. Substantiivide kokku- ja lahkukirjutamine	31
3.2.1. Singulari genitiivis täiendsõna	32
3.2.1.1. Liigimõistelist liitsubstantiivide kokku- ja lahkukirjutamine	32
3.2.1.2. Kuuluvust näitava substantiivi ja sellele järgneva substantiivi kokku- ja lahkukirjutamine	35
3.2.2. Teised kasutusjuhud	37
3.2.3. Sidekriipsu kasutamine substantiivide kokku- ja lahkukirjutamisel	45
3.3. Adjektiivide kokku- ja lahkukirjutamine	50
3.4. Numeraalide kokku- ja lahkukirjutamine	54
3.5. Verbide kokku- ja lahkukirjutamine	54

3.6. Muutumatute sõnade kokku- ja lahkukirjutamine	59
3.6.1. Adpositsioonide kokku- ja lahkukirjutamine	59
3.6.2. Adverbide kokku- ja lahkukirjutamine.....	61
3.6.3. Sidekriipsu kasutus muutumatute sõnade norminguvastasel liitmisel ..	66
3.7. Kõrge hindega riigieksamitööde veatüübid	67
3.8. Veaks märgitud normingupärased kokku- ja lahkukirjutusjuhud.....	70
3.8.1. Veaks märgitud normingupärased kasutusjuhud 2003. aastal.....	70
3.8.2. Veaks märgitud normingupärased kasutusjuhud 2013. aastal.....	73
KOKKUVÕTE	78
KIRJANDUS	83
THE PROBLEMS OF SOLID AND SEPARATE WRITING IN STATE	
EXAMINATIONS. SUMMARY	87
LISAD	90
Lisa 1. 2003. aasta substantiivi-, adjektiivi-, verbi- ja muutumatute sõnade näidete arvuline ning sooline jagunemine.....	90
Lisa 2. 2013. aasta substantiivi-, adjektiivi-, verbi- ja muutumatute sõnade näidete arvuline ning sooline jagunemine.....	91

SISSEJUHATUS

Eesti kirjakeele kokku- ja lahkukirjutamise probleemistik on lai, valik sõna kokku- ja lahkukirjutamise vahel sõltub sageli konkreetsest kasutussituatsioonist, edasiantavast tähendusest ja ka ortograafiatraditsioonist. Kokku- ja lahkukirjutamise reegleid on palju, eri sõnaliikide puhul on need mõneti erinevad ja mõnikord on kirjakeeles võimalikud rööpsed variandid või leidub erandjuhtumeid, mille puhul ükski reegel ei kehti.

Kokku- ja lahkukirjutamise vead on õpilastööde üks sagedamaid vealiike. Probleemi ulatusele viidatakse eesti keele riigieksami analüüsides, mida saab lugeda sihtasutuse Innove kodulehel (www.innove.ee). Hiljuti (2012) tegeles kokku- ja lahkukirjutamise normimisega ka Emakeele Seltsi keeleteoimkond, mille otsused puudutasid ühend- ja väljendverbituletiste õigekirja ning määrsõnade kokku- ja lahkukirjutamist (ESi keeleteoimkond). Eesti Keele Instituudi keelenõuvakas puudutab kõige suurem osa kokku- ja lahkukirjutamise küsimustest kahe või enama nimisõna liitumise õigekirja, palju on küsitud ka nende sõnade kokku- ja lahkukirjutamise kohta, kus põhisõnaks on tegusõna (EKI keelenõuanne).

Selles magistritöös uuritakse eesti kirjakeele kokku- ja lahkukirjutamise probleemistikku 2003. ja 2013. aasta riigieksamikirjandites märgitud ortograafiavigade näitel. Töö eesmärk on kirjeldada riigieksamikirjandite veatüüpe ja analüüsida põhjuseid, miks neid vigu tehakse. Magistritöö praktiline väljund on sagedamate veatüüpide põhjal otsustada, kas mõni nähtus või nähtuste rühm vajaks Emakeele Seltsi keeleteoimkonnas arutamist ja normingu muutmist. Ülalnimetatud Emakeele Seltsi keeleteoimkonna hiljutiste otsuste ja EKI Keelenõuvaka materjali põhjal otsustades on suur tõenäosus, et valimisse kuuluvates riigieksamitöödes esineb kõige enam verbide ja muutumatute sõnade, aga ka kahe substantiivi kokku- ja lahkukirjutamist puudutavaid näiteid. Probleemivaldkonda kuuluvad ilmselt veel sellised juhtumid, mille puhul liitsõnalisus on kaheldav.

Magistritöö koosneb kolmest peatükist. Esimene peatükk jaguneb kaheks suuremaks jaotiseks, millest esimeses antakse ülevaade eesti keelekorralduse üldisest taustast ja keelekorraldusliku mõtte arengust. Täpsemalt esitatakse keelekorralduslikud muutused just liitsõnade õigekirja silmas pidades. Teine alajaotis keskendub eesti keele liitsõnamoodustusele ja jaguneb viieksks alapeatükiks, milles antakse ülevaade liitsubstantiivide, -adverbide, -adjektiivide ja -verbide moodustamise põhimõtetest eesti keeles. Liitsõnamoodustust analüüsides selgitatakse ühtlasi, miks on praegusel ajal kokku- ja lahkukirjutamine nii suur probleem. Peamiste allikatena eesti keele liitsõnamoodustuse kohta on kasutatud 1995. aastal ilmunud „Eesti keele grammatika“ esimest osa ja Reet Kasiku uurimust „Komplekssete sõnade struktuur“ (2013).

Siinse töö teises peatükis tutvustatakse analüüsi taustaks olevat kasutuspõhist teooriat (*usage-based theory*), mis vaatlleb keelt kui sotsiaalset käitumist ja lähtub ideest, et keelekasutus mõjutab keele lingvistilist struktuuri, s.t keelestruktuurid tekivad keelt kasutades ja grammatika baseerub keelelisel kogemusel (Bybee, Beckner 2010: 827; Bybee 2011: 10; Tomasello 2005: 3).

Kolmandas peatükis esitatakse empiirilise materjali analüüs ning uurimistulemused. Andmed koguti 2013. aasta oktoobris ja novembris SA-s Innove. Magistritöö valimisse kuulub 300 riigieksamitööd 2003. ja 2013. aastast, mõlemast vastavalt 150 eksamitööd. Valimi koostamisel arvestati, et eksamitööd oleksid oma tasemelt eriilmelised ja esindatud oleksid nii nõrgemad kui ka tugevamad tööd, samuti nii noormeeste kui ka tütarlaste tööd. Analüüsimiseks võeti kõik hindajate märgitud kokku- ja lahkukirjutuse vead. Kokku- ja lahkukirjutuse veamärkeid oli uuritud töödes kokku 606, 2003. aastal 326 ja 2013. aastal 280.

Magistritöös on täpsema vaatluse alla võetud riigieksamitöödest leitud näiteid sidekriipsu kasutusest eesti keele liitsõnamoodustuses, kuna riigieksamikirjandeid analüüsides eristus sidekriipsu kasutus sõnade liitmise mallina kasutussituatsioonides, kus norming seda ette ei näinud. Ortograafiatraditsiooni kujunemise seisukohalt on huvitav uurida, millest see nähtus tuleneb ja kui tõenäoline on sellise liitmismalli kinnistumine liitsõnamoodustuses.

Peale selle tuuakse välja kokku- ja lahkukirjutamise probleemikohad kõrgete punktidega hinnatud eksamitöodes. 2003. aasta riigieksamikirjandite puhul analüüsitakse veatüüpe eksamitöodes, mis jäid hindevahemikku 80–100 punkti. 2013. aastal moodustas lühikirjand eesti keele riigieksamist ühe osa ja selle eest oli võimalik saada maksimaalselt 60 punkti. Kirjeldatakse veatüüpe eksamitöodes, mille lühikirjandi eest antud punktid jäid vahemikku 50–60 punkti. Tugevates riigieksamitöodes esinevad kokku- ja lahkukirjutamise normingust hälbivad kasutusjuhud võivad viidata selgemalt eesti kirjakeele liitsõnalisuse tajumise kitsaskohtadele ja anda märku, milliste keelestruktuuride puhul on keelekasutaja taju ja normingu vahel kõige suuremad erinevused.

Keeleõppe vaatenurgast on lisaks veaohlikele kokku- ja lahkukirjutamise juhtumitele oluline ka see, milliseid teadmisi õpetajad edasi annavad. Riigieksamikirjanditest kogutud materjali hulgas esines mõlemas aastakäigus veamärkeid selliste kokku- ja lahkukirjutamisjuhtumite puhul, kus keelekasutaja ei eksinud kehtivate normingute vastu või oli vealisus vaieldav. Selliseid kasutusjuhtumeid vaadeldakse töös samuti eraldi.

1. LIITSÕNAMOODUSTUSE KEELEKORRALDUSLIK TAUST

1.1. *Eesti keelekorraldusest*

Keelekorralduse eesmärk on kirjakeelt teadlikult arendada, rikastada ja ajakohastada, et seda saaksid edukalt kasutada kõik eesti keelt kõnelevad inimesed mistahes elualal. Keelekorraldus ühelt poolt kiirendab kirjakeele muutumist, näiteks soovitades uut sõnavara, teisalt aga pidurdab seda tarbetute keelendite kasutamist taunides. Keelekasutuse, täpsemalt kirjaliku ja avaliku suulise keele tarvis jagab keelekorraldus soovitusi, mitte käske, ja võtab seejuures arvesse üldist neutraalset keelekasutust. Praktilisi toiminguid keelekasutuse parandamiseks hõlmab keelehoole. (Erelt 2000a: 23–25; Erelt 2002: 15)

Eesti tuntuim keelekorraldusteoreetik Valter Tauli pidas keelekorraldust väga oluliseks, seda eriti eesti keele puhul, mille kirjakeele traditsioon on alles noor. Tema seisukoht oli, et keelekorralduse ülesanne pole ühiskonnaliikmetele peale suruda absoluutseid norme, vaid näidata, millised normid on parimad ja eelistatud. Tauli põhimõttel on ideaalne keel selline, kus maksimaaltulemus saavutatakse minimaalvahenditega. (Tauli 1968: 18, 19, 27) Täpsemalt määratledes peab ideaalkeel edasi andma kogu info ja tähendusvarjundid (keelend peab olema selge ja ühemõtteline), ta peab olema ökonoomne (keelendid lühikesed, ühetähenduslikud ja võimalikult lihtsad), esteetiline (keelend peab olema muuhulgas heakõlaline, stiililiselt vaheldusrikas ja ilmekas) ning kohanduma kergesti uute ülesannetega. Hääliku- ja vormiõpetuse struktuur peaks olema lihtne ja reeglipärane, lauseõpetuses ja sõnavaras tuleks tähelepanu pöörata esteetilisele vaheldusrikkusele. (Tauli 1968: 28; Kasik 2011: 155) Valter Tauli rõhutas vajadust keelekorraldust ja keelehoole selles mõttes lahus hoida, et kummagi suunaga peaksid parema tulemuse nimel tegelema eri inimesed (Tauli 1983: 14).

Eesti keelekorralduse algus jääb 19. sajandisse, mil Eesti alal oli veel kaks kirjakeelt – tallinna ja tartu keel. Sajandi esimesel poolel jõudsid tollased keeleinimesed järeldusele, et tarvis on ühiskirjakeelt, kuid reaalseste sammudeni jõuti alles sajandi keskpaigas. Põhjalikult on eesti keele arengut ühiskonnas toimuva taustal käsitlenud Raimo Raag raamatus „Talurahva keelest riigikeeleks“ (2008) ja Heli Laanekask doktoriväitekirjas „Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil“ (2004). Kui uus, soomemõjuline kirjaviis 19. sajandi kuuekümnendate aastate lõpul juurdus, oli aktiivseks muutunud ka emakeelne kultuurielu. Uue kirjaviisi tulekuga hakati mõtlema ka kirjakeele ühtlustamisele. Eestikeelse õpetuse ja teaduse arendamiseks asutati 1872. aastal Tartus Eesti Kirjameeste Selts, mille esimeheks valiti Jakob Hurt, esimene eesti keelekorraldusteoreetik. (Erelt 2002: 46, 56; Kasik 2011: 82)

Tuntud eelkõige rahvaluulekogujana, osales Hurt aktiivselt ka keelekorraldusküsimuste lahendamisel, esitades keelekasutuse ühtlustamiseks ja parandamiseks palju ettepanekuid. Hurt oli esimene, kes pakkus välja mitmed liitsõnade kokku- ja lahkukirjutamist puudutavad reegliettepanekud (1878). Mõned neist – „ühendverbide lahkukirjutamine (*ära võtma, alla kirjutama*), omastavalise täiendsõna kokku- ja lahkukirjutamine tähendusest lähtudes (*tuuleveski, aga venna raamat*)“ (Kasik 2011: 83) – kehtivad tänapäevani. (Kasik 2011: 82, 83)

20. sajandi alguses tegeles eesti kirjakeele, s.h kokku- ja lahkukirjutamise normimisega aktiivselt Johannes Aavik, kes on eriti tuntud uute sõnade ja tüvede eesti keelde toomise poolest. Sõnamoodustuse vallas tegeles ta tuletamise ja uute tüvede väljamõttlemisega. Kokku- ja lahkukirjutamise puhul on Aavik peatunud ühendverbide ortograafial, rõhutades ühe- ja erijuureliste vormide olulisust. (Kasik 2011: 95, 101; Aavik 1924: 77) Aavik soosis nominatiivset liitumist (*paberraha, ringjoon, siidkleit, aedmaasikad*) (Aavik 1914: 8; Raag 2008: 150) ja nimetas genitiivset liitumist (*sõjariist, surnukeha*) lausa naiivseks (Aavik 1924: 27), kuigi kõige eelistatum oli tema hinnangul ühetüveliste juursõnade keelde toomine (liitsõna *mängukann* asemel soome laen *lelu*) (Aavik 1924: 71).

Teine tuntud eesti keelemees Johannes Voldemar Veski pidas oluliseks keelevahendite otstarbekust. Muuhulgas tegeles Veski eesti oskuskeele arendamisega, kuid tema tulemuslikemaks tegevuseks on peetud sõnamoodustust. Liitsõnamoodus-

tuses hakkas Veski täpsemat vahet tegema nominatiivse ja genitiivse liitumise vahel, kasutas palju *s*-tüvelist liitumist (*kinnisvara*, *karusnahk*), moodustas verbaalse esiosaga liitsõnu (*taandarenema*, *iminapp*) ja adverbiaalse täiendosaga liitsõnu (*hulgimüük*, *jaemüük*). (Kasik 2011: 104, 109, 110) Kahe sõna kokkukirjutamise oluliseks kriteeriumiks pidas Veski tekkinud liitumi eritähendust (Veski 1912: 13).

Eesti kirjakeele ühtlustamise seisukohalt on olulised 1908.–1911. aastal peetud neli keelekonverentsi, kus arutati eesti kirjakeele normingute üle. Laiem avalikkus sai keelekonverentside otsustest lugeda ajakirjanduse vahendusel. Paljud normingud on endiselt jõus, eriti need, mis puudutavad ortograafiaküsimusi. Kõige rohkem on muudetud käänamist ja pööramist puudutavaid norminguid. (Raag 2008: 137–142)

20. sajandi jooksul avaldati mitmeid õigekeelsussõnaraamatuid. Keeleküsimusi hakati arutama spetsiaalselt loodud komisjonides. Õigekeelsussoovitusi andsid vabariiklik õigekeelsuskomisjon (VÕK, tegutses aastail 1960–65, 1972–78 ja 1979–83) ja 1962. aastal loodud Emakeele Seltsi keeleteimkond. Praktiliste õigekeelsusküsimustega tegelesid ka kirjastused. (Raag 2008: 228, 243, 244)

Pärast Eesti taasiseseisvumist muutus eesti keel ametikeeleks, riigikeele seisund taastati 1992. aastal. Uus keeleseadus hakkas kehtima 1. aprillil 1995, mille järgi määrati keelekorralduse keskuseks Eesti Keele Instituut (1993). Norminguid ja soovitusi kirjakeele paremaks kasutamiseks ning eesti keele edendamiseks annab Emakeele Seltsi keeleteimkond. (Raag 2008: 272, 276, 277)

Vabariiklik õigekeelsuskomisjon ja Emakeele Seltsi keeleteimkond on oma tegutsemisaja jooksul andnud soovitusi kokku- ja lahkukirjutamise kohta. VÕKi kolmandal tegutsemisajal arutatud keelekorralduslikud küsimused ja normingu-muutused on koondatud Tiiu Ereli ja Henn Saari koostatud 1985. aastal ilmunud väljaandesse „Kirjakeele teataja 1979–1983“. 1979. aasta sügisel kinnitati verbide kokku- ja lahkukirjutamist puudutav norming, mille järgi kirjutatakse käänd- ja mäarsõnad ning teonimed verbi pöördelistest ja käändelistest vormidest üldiselt lahku (*selgesti loetav käekiri*). Selle reegli alla ei kuulu liitverbid (*abielluma*, *kuritarvitama*). (Kirjakeele ... 1985: 40)

Samast aastast pärineb ka ühend- ja väljendverbide kesksõnade kokku- ja lahkukirjutamise reegel, mille järgi lauses täiendi või öeldistäite rollis oleviku kesksõna

ning täiendi rollis mineviku kesksõna või *mata*-vormi võib eelneva käänd- või määrsõnaga nii kokku kui ka lahku kirjutada. Seda reeglit laiendab soovitus kirjutada kesksõna ja *mata*-vorm lahku, kui ühendverbi määrsõnal on täiend (*trepist alla jooksev koer*). Ühend- ja väljendverbidest moodustatud käänd- ja määrsõnade osad soovitatakse kokku kirjutada (*peamurdmine, sissepääs*), nimetatud verbide hulka mittekuuluvad kesksõnaühendid kirjutatakse kokku vaid juhul, kui moodustub iseseisev omadussõna (*teretulnud külaline*). (Kirjakeele... 1985: 41, 42)

1980. aasta veebruaris kinnitatud otsuses sõnastas VÕK muutumatute sõnade kokku- ja lahkukirjutamise reeglid. Normingu järgi kirjutatakse määrsõna muudest sõnadest harilikult lahku (*väga hea, üsna tugev*), v.a kui määrsõna on liitsõna täiendosa (*eesruum, varahommik*) või moodustab kesksõnaga iseseisva omadussõna (*kauamängiv plaat*). Kaks sõna kirjutatakse kokku juhul, kui nad moodustavad määrsõnalise väljendi (*aegamööda, läbisegi*) või kui kokkukirjutisel on lahkukirjutisega võrreldes erisisu (*kahevahel, kõigepealt*). (Kirjakeele... 1985: 45)

Ebakindlaid liitmäärsõnu, nt kindla liitsõna *otsekui* analoogial moodustatud *justkui* või *jaopärast* analoogial moodustatud *naljapärast*, lubas VÕKi norming kirjutada nii kokku kui ka lahku. Kaassõnad kirjutatakse käändsõnast aga lahku (*jõe ääres*), v.a juhul, kui kaas- ja käändsõna moodustavad lahutamatu terviku (*tagaselja, altkulmu*) või kui kaassõna kuulub liitnimisõna koosseisu (*ümbermaailmareis*). (Kirjakeele... 1985: 46)

Emakeele Seltsi keeleteimkonna soovitused väljaandes „Kirjakeele teataja II 1993–2000“ (2000) käsitlevad kokku- ja lahkukirjutamist numbrite ning *ne*- ja *line*-adjektiivide puhul. Soovituste järgi võib liitsõna esiosaks oleva numbri ja sellele järgneva põhisõna liita sidekriipsuga või kirjutada kokku (*18-tunnine ~ 18tunnine peatus*). (Erelt 2000b: 34).

Soovitusi anti ka kohanimede kokku- ja lahkukirjutamises. Üldreegli järgi kirjutatakse liigisõna nimetuumaga kokku (*Emajõgi, Kivisild*), v.a juhul kui kohanimi esineb samas tähenduses nii liigisõnaga kui ka ilma selleta (*Tartu linn = Tartu*), tegu on aadressikohaga (*Narva maantee*), nimetuum on käänduv omadussõna (*Väike Emajõgi*) või tegu on teisest kohanimest tuleneva kohanimega (*Pärnu jõgi*). Nimetuum ja

aadressikoht kirjutatakse kokku juhul, kui nime esiosa on muutumatu sõna (*Keskväljak*). (Päll 2000: 53)

1.2. Eesti keele liitsõnamoodustus

Lekseemid ehk sõnavaraüksused võivad olla liitsõnad või kompleksed sõnad. Liitsõnad ehk juursõnad on ühemorfeemilised, kompleksse sõna tüvi koosneb rohkem kui ühest morfeemist. Kompleksed sõnad on liitsõnad ja tuletised. Tuletised koosnevad juurmorfeemist ja tuletusliitest. Liitsõnad koosnevad mitmest juurmorfeemist, aga võivad sisaldada ka tuletusliiteid, mistõttu pole mitmemorfeemiliste sõnade liigitamine liitsõnadeks või tuletisteks alati selge. Selliste sõnade puhul lähtutakse nende moodustusstruktuurist ehk sellest, milline on kompleksse sõna viimane moodustusaste (*vabariik-lane* on tuletis, *rahvastikuteadlane* kahe tuletatud lekseemi liitmisel saadud liitsõna). (Kasik 2013: 19, 20)

Eesti keeles on liitmine väga produktiivne sõnamoodustusviis, seda peamiselt nimisõnamoodustuses ja liitadjektiivide puhul (EKG I 1995: 411), kuna liitsõnade moodustustüübid on avatumad ja vähemate piirangutega kui näiteks tuletustüübid (Kasik 2013: 200). Rein Kull (1963b: 731) on liitsõna defineerinud kui vähemalt kahest sõnatüvest koosnevat mõttelt, tähenduselt ja vormilt terviklikku keeleüksust (sarnane on ka EKG käsitus). See, kas sõnaühend muutub/muudetakse liitsõnaks, sõltub paljuski tarvitamissagedusest ja traditsioonist, aga ka moodustusosade pikkusest (Kull 1963a: 662; Kull 1963c: 165).

Liitsõna põhisõna võib morfeemstruktuurilt varieeruda, olles juursõna, tuletis või teine liitsõna (vastavalt *jahikoer*, *kooliõpetaja*, *spordiajakirjanik*), täiendosa võib olla seotud juurmorfeem (*umbtänav*) (Vare 1986: 539). Liitsõnad annavad võimaluse nimetada asju, nähtusi, tegevusi ja omadusi mingi neile iseloomuliku seose või tunnuse põhjal, kusjuures need seosed võivad olla vahetud või kaudsed (*paberraha* vs. *mõõkkala*). (EKG I 1995: 411, 412) Eesti keelele on kõige omasemad kahest tüvest koosnevad liitsõnad (*lumivalge*), kuna liitumise seisukohalt on oluline ka komponentide pikkus. Liitsõnu saab siiski moodustada ka mitme eri morfeemi järjendist, s.t liitsõnade ühendamisel saab moodustada uusi liitsõnu (*raudteeülesõidukoht*, *ajateenistuskohustus*, *kergejõustikumeistrivõistlus*), kuid mida rohkem moodustusosi üksteisele liidetakse,

seda nõrgemaks nendevaheline seos muutub. (EKG I 1995: 411; Kull 1963b: 730; Kasik 2013: 201)

Liitsõnade moodustusosad jagunevad täiend- ja põhiosaks, olles vastavalt liitsõna eesmine ja viimane moodustusosa. Põhiosa järgi määratakse liitsõna sõnaliik ja muuttüüp, täiendosa on enamasti muutumatu. Sageli on täiendosa mingi sõnavormi kujuline (*koolimaja*) või võib seda pidada vaba sõnatüve variandiks, mis vaba vormina ei esine (*naistööline*). Lisaks võib täiendosaks olla korduv seotud tüvi, millel puudub iseseisev lekseemi väärtus ja järelikult pole see kindla sõna tüve variant (*supelrand*, *tõmblukk*), või üksikjuhtudel unikaaltüvi (*laupäev*). Täiendosa muutub harva (*teinepool* : *teisepoole*, *vaenelaps* : *vaeselapse* : *vaestlast*; *seesama* : *sellesama* : *sedasama* : *sellessamas*). (EKG I 1995: 411, 412; Kasik 2013: 201)

Teine eesti keele sõnamoodustusviis on derivatsioon ehk tuletamine, kus uus sõna moodustub tüve(järjendi) ja liite seostumisel. Kui üks moodustusosa on tüvejärjend, sarnanevad sellised tuletised oma morfeemstruktuurilt liitsõnadega, mistõttu võib ette tulla tuletise pidamist liitsõnaks (*korrakaitsealane*, *märksõnastik*). Tõenäoliselt on selle põhjuseks sõnade vormikülje ületähtsustamine – kui sõnas on kaks tüve, peetakse seda automaatselt liitsõnaks. (Vare 1986: 539, 541) Nagu ülal öeldud, tuleb mitmemorfeemiliste komplekssete sõnade liigitamisel tuletisteks või liitsõnadeks lähtuda nende viimasest moodustusastmest. Eesti keeles on selliseidki kompleksseid sõnu, mida saab liigitada samaaegselt nii tuletiseks kui ka liitsõnaks (*kahe+korruse-line*, *tähele+pane-lik*) (Kasik 2013: 34).

Liitsõnade puhul on oluline aspekt ka nende kindlus või ebakindlus. Rein Kull (1963a: 657) on jaganud liitsõnad tardunud ehk püsikindlateks, suhteliselt kindlateks ja ebakindlateks liitsõnadeks. Kõige kindlamad liitsõnad on sellised, kus liitsõna tähendus ei võrdu moodustusosade tähenduste summaga (*varsakabi*, *elavhõbe*, *kassikuld*, *suurtükk*, *sõnajaalg*), neile on lähedased liitsõnad, kus komponentide tähenduste summale on lisandunud veel mingi spetsiifiline varjund (*taevakeha*, *veekogu*). Neid võib nimetada ka eritähenduslikeks liitsõnadeks. Kindlaid liitsõnu annavad üldiselt nt otstarvet väljendavad genitiivis täiendsõnad (*supitaldrik*, *praepann*) ja muud liigimõistelised sõnad (*ajaleht*, *kuusepuu*); ebakindlamad liitsõnad on aga nt päritolu- või kuuluvussuhteid näitavad *traktorimootor*, *aknaklaas* ja *teatrietendus*, mis

liigimõistelistena kirjutatakse kokku, kuid võivad teatud juhtudel – rõhutamisel või konkreetse üksikjuhtumi korral – esineda ka sõnaühendina (*traktori mootor ütles üles, akna klaas oli kriimuline, teatri järgmine etendus*). (Kull 1963a: 656, 658, 662)

Eesti keeles on tavaline kasutada liigimõistelisi liitsõnu, sõnaühendeid tarvitatakse rõhutamise korral (*tema õemees* vs. *tema õe mees*). Oluline on ka vastava mõiste tähtsus igapäevaelus, kusjuures sageli kasutatakse nii liitsõna kui ka sõnaühendit keeles rööbiti, ning kontekst, milles mõtet edasi anda tahetakse. Suuremad eeldused liitumiseks on lühikestel komponentsõnadel (eriti juhul kui täiendosa on lühendatud või ainsuse nominatiivis). (Kull 1963a: 660, 661; Kull 1963b: 720, 722, 723)

Konkreetsete näidetena võib vormilt kindlateks liitsõnadeks pidada *ne-* ja *s-lõpuliste* sõnade konsonantliitumisi (*magamistuba, haridusministeerium*), kuid nende seas on ka ebakindlamaid juhtumeid (*vaikusperiood ~ vaikuseperiood ~ vaikuse periood*). Lisaks annavad kindlamaid liitsõnu *mine-* või *tus-*vormil põhinevad deverbaalid või verbiga samatüvelised nimisõnad (*tõlkeviga – tõlkimisviga, tööaeg – töötamise aeg, istekoht, lauluõhtu, ründelennuk*), ning liit- ja ühendverbide *teo-* ning tegijanimed, kus substantiivse täiendosaga saab rõhutada tegevuse kindlamat ja spetsiifilisemat iseloomu. (Kull 1963b: 724, 725, 728)

Ebakindlad liitsõnad on aga sellised, kus täiendosa on mitmuse genitiivis, kindlate hulka kuuluvad neist vaid üksikud eritähenduslikud liitsõnad (*naistepäev, võõrastemaja, käterätik*). Kindlate liitsõnade saamiseks on mitmuse genitiivis täiendosa sageli asendatud mitmusliku sisuga ainsuse genitiiviga (*tikutops, raamaturiiul, kalaparv, toolirida*). Liit- ja ühendverbide *teo-* ning tegijanimede puhul on ebakindlad sellised liitsõnad, mille ühendamise tähendust arvesse võttes pole tegelikult vajalik, kuid mille komponente liidetakse analoogia ja ühendi tarvitamise sageduse mõjul (*viljavarumine ~ vilja varumine*). (Kull 1963b: 726–728)

Viimasena tuleb rõhutada, et lisaks ülalnimetatud teguritele (sisulised, vormilised jm) sõltub liitsõna või sõnaühendi kasuks otsustamine olulisel määral mitmesugustest kokkuleppelistest reeglitest (Kull 1963b: 731).

1.2.1. Liitsõnade ortograafia

Õigekirjutuslikust aspektist lähtudes on sõnad normaalolekus üksteisest lahku kirjutatud, sõnade kokkukirjutamiseks peab olema mingi põhjus. Eesti keeles järgitakse kokku- ja lahkukirjutamisel järgmisi põhimõtteid:

- tähenduspõhimõte, kui kokkukirjutis tähistab teistsugust mõistet kui lahku kirjutatud sõnaühend (*väikemees* vs. *väike mees*);
- vormipõhimõte, kui nimetavakujuline või lühenenud tüvega sõna kirjutatakse sellele järgneva sõnaga kokku (*raudkapp*, *teenimisvõimalus*);
- kontekstipõhimõte, kui mõnikord kirjutatakse selguse huvides kokku sõnad, mis harilikult on lahku kirjutatud (*erakonna liige* vs. *iga erakonnaliige*);
- sageduspõhimõte, kui tihti kasutatavaid sõnaühendeid kirjutatakse rohkem kokku kui harva esinevaid (*koolimine* vs. *kuuri mine*, *töölemine* vs. *näitusele mine*);
- traditsioonipõhimõte, kui järjepidevuse nimel hoitakse kinni kord juba kokkulepitust (nt arvsõnad, tänavanimed, *ne-* ja *line-*liitelised omadussõnad);
- pikkuspõhimõte, kui teiste põhimõtete alusel kokku kirjutatud liitsõna läheks liiga pikaks, siis ei saa seda kokku kirjutada (*aastalõpu koosviibimine* vs. *sünnipäevapidu*). (Erelt 2005: 39, 40)

Eesti kirjakeeles on liitsõna tunnus sõnade kokku- või sidekriipsuga kirjutamine (Kasik 2013: 205). Kui tähendus-, vormi- ja traditsioonipõhimõtte rakendamine tegelikus kasutuses on võrdlemisi loogiline – kokku- ja lahkukirjutamisel tuleb lähtuda kindlatest kriteeriumitest –, siis nt sagedus- ja pikkuspõhimõtte puhul võivad tekkida keelekasutajal probleemid nende tõlgendamisega. Piir, millest alates on keeleüksused „piisavalt“ suure tekstisagedusega, et need kokku kirjutada, või liitmiseks liiga pikad, pole alati selge. Seetõttu võibki eesti keele kokku- ja lahkukirjutamine keelekasutajatele problemaatiline olla ning normingu rakendamine õpetustöös ja hindamisel raskeks osutuda.

1.2.2. Liitsubstantiivid

Liitmine on eesti keeles kõige produktiivsem viis nimisõnade moodustamiseks. Liitsubstantiivid nimetavad asju ja nähtusi nende omavahelise seose järgi. (EKG I 1995: 457) Liitsubstantiivide põhiosa võib olla liitsõna, tuletis või liitsõna (vastavalt

kraadiklaas, väliseestlane, lavaeesriie) (Kasik 2013: 209). Moodustusosade tähenduse järgi jagunevad eesti keele liitsubstantiivid kahte tüüpi: determinatiivsed ja kopulatiivsed liitsubstantiivid. Eesti liitnimisõnade hulgas on rohkem esimesi. (EKG I 1995: 457)

Determinatiivsete liitsubstantiivide põhiosa väljendab liitsõna põhitähendust, põhiosale eelnev täiendosa aga iseloomustab seda lähemalt (*paberinuga*) (EKG I 1995: 457). Determinatiivsete liitsõnade moodustusosad on ebasümmeetrilises seoses (Kasik 2013: 202). Kopulatiivsete liitsubstantiivide moodustusosad on omavahel koordinatiivses seoses, nimetuse sisu koosneb võrdselt mõlema moodustusosa tähenduste summast (*ööpäev, aegruum, kalendermärkmik*), s.t moodustusosad on sümmeetrilises seoses (EKG I 1995: 476; Kasik 2013: 202). Bernhard Wälchli (2005) järgi moodustuvad kopulatiivsed liitsõnad eelkõige sellistest sõnadest, millel on kalduvus koos esineda ning mille tähendused on lähedased. Siia kuuluvad nt sugulussõnad. Kuigi eesti keeles saab kasutada ühendit nagu *isa-ema*, on tavalisem öelda lihtsalt *vanemad* (lisaks nt *suud-silmad, käed-jalad*). (2005: 5, 9, 206) Paljud kopulatiivsed liitsubstantiivid on ametinimetused (*käskjalg-koristaja, lukksepp-keevitaja*), moodustusosi võib olla ka rohkem kui kaks (*sinimustvalge, autor-lavastaja-esitaja*) (EKG I 1995: 476; Kasik 2013: 202).

1.2.2.1. Substantiivne täiendosa

Determinatiivsete liitsubstantiivide täiendosaks on kõige sagedamini teised substantiivid, mis võimaldavad nimetada asju lähtuvalt nende tunnuseosest teiste asjade/nähtustega. Seosele osutav moodustustähendus on sageli väljendatud eksplitsiitselt – seos on esile toodud vormimorfeemi/täiendosa tüvekuju abil (*riisipuder*). Enamasti on substantiivne täiendosa nominatiivis, genitiivis, mõnes kohakäändes või lühenenud konsonanttüvi (vrd *tütarlaps, lillenäitus, vettehüppamine, õpilasreegel*). Täiendosa võib olla nii ainsuses kui ka mitmuses. (EKG I 1995: 458; Kasik 2013: 210)

Kõige produktiivsem liitmismall eesti keele liitsubstantiivide moodustamisel on genitiivse täiendosaga (Kasik 2013: 212; Kull 1963c: 165, 166). Ainsuse genitiivis täiendosa funktsioon on näidata seost, eeldades kontekstilist jätku, mida võimaldab liitsõnas põhisõna. Üldine tähendusseos on morfoloogiliselt esile toodud, täpsema

tähendusseose määrab keeleväline maailm. Sellistel liitnimisõnadel on enamasti kinnistunud tavatähendus. Genitiivse täiendosa on näiteks objektiseosega nimetused, mis on seotud tegevuse transitiivse iseloomuga (*viljalõikus, murdeuurimine*). Possessiivsust väljendavate nimetuste korral on täiendosa alati genitiivis (*lambanahk, koerakuut, mererand*). Mõlema tähenduse puhul ei lahkne liitsõna vormiliselt sünonüümsest sõnaühendist (*särgi krae ~ särgikrae on määrdunud*), kokku- või lahkukirjutamine rõhutab possessiivsuse/objektiseose astet. Liitsõnas täpsustab genitiivivorm põhisõnaga nimetatut (tervikuks seob alguspearõhk), sõnaühendis on rõhutatud liikmete seost (kummalgi liikmel eraldine pearõhk). (EKG I 1995: 459–461) Suur osa genitiivse täiendosa liitsubstantiive kannab aga eritähendust ja neid ei saa kasutada tekstis lahku kirjutatud substantiivifraasina (*äärelinn, varjunimi, kohvimasin, veresoon*) (Kasik 2013: 211).

Harva on liitsubstantiivide täiendosa mitmuse genitiivis (*lastekirjandus, naistesaun, meestejuuksur*), enamasti antakse mitmuslik sisu edasi ainsusevormiga (*reegliõppimine, kartulipane, loomakasvatus*). Nagu ainsuse genitiivis täiendosa puhul on sellegi rühma puhul ortograafia varieeruv, sõltudes üksuse tõlgendamisest. (EKG I 1995: 464)

Kui täiendosa on ainsuse nominatiivis, jääb moodustusosade tähendusseos vormiliselt väljendamatuna. Sellised liitsõnad võimaldavad väljendada mitmesuguseid semantilisi suhteid ja leksikaaltähendusi, samas on nominatiivse täiendosa liitsõnad tähenduselt sageli mitmeti tõlgendatavad – sõnal on tavatähendus ning juhutähendus –, sisu mõistmiseks on oluline kuulaja/lugeja keeleväline kogemus. Nominatiivse täiendosa liitsubstantiivid on nt *kammkõide, okaspuu, tahvelarvuti, püstolreporter, põhimõte, erandolukord*, moodustusosade vaheline seos on läbipaistev sellistes sõnades nagu *naabertänav, lemmikloom, lapsajakirjanik*. (EKG I 1995: 458, 459; Kasik 2013: 213)

Vähem esineb täiendosa teistes käänetes, viidates täiend- ja põhisõna vahelisele kitsamale seosekategoriale. Kõige rohkem esineb kohakäändeid, eriti illatiivi (*vettehüppamine, saalisviibija, üürileandja*). Mittekäänevormis täiendosa puhul on tavaliselt tegu mingi kindla substantiivi tüve lühivariandiga, nt *line-, mine-* ja *lane-* liiteliste substantiivide *s*-lõpulised konsonanttüved (*töölisklass, valimissüsteem, sugulasrahvas*), *as*-substantiivid (*kuningriik, sipelghape*), *inim-* ja *nais-* täiendosa

liitsõnad (*inimohver, naissportlane*), *sepp*-põhisõnaga sõnatüve pikenenud variant (*kellassepp, klaasissepp*). Kaheasilbilised *e*-lõpulised adjektiivid võivad põhisõnaga liituda nii nominatiivselt kui ka lühenenud konsonanttüvega (*julgeolek, kaugõpe*). (EKG I 1995: 465, 466; Kasik 2013:218, 219)

1.2.2.2. Adjektiivne täiendosa

Determinatiivsete liitsubstantiivide täiendosad võivad olla ka adjektiivsed, kuigi harilikult moodustavad adjektiiv ja substantiiv põhisõnana sõnaühendi. Liitsõnade korral jääb adjektiivne täiendosa muutumatuks ja määrab pigem asja liigi, mitte ei kirjelda seda (*külmkapp, vanaisa*). Adjektiivi otsene tähendus nihkub tagaplaanile, adjektiivsed täiendosad on oma tähenduselt abstraktsemad (*noorem naine – nooremseersant*). Lisaks on mingi iseloomuliku tunnusega tervikut märkivad liitsõnad (*kiilaspea, kaunishing*), mis sageli väljendavad kõneleja suhtumist nimetatavasse. Paljud adjektiivse täiendosaga liitsubstantiivid kuuluvad oskuskeelde (*vedelkütus, teravnurk*), kuid on levinud ka väljapoole oskuskeelt. (EKG I 1995: 466, 467)

Väga produktiivne liitsõnade moodustamise viis on adjektiivse lühitüve lisamine põhisõnale (*kiirrong, kaugjuhtimine, lühikursus*). Lühitüve lisamine teeb võimalikuks liitsõna moodustamise ka juhul, kui lühitüvele vastav vaba nominatiiv oma vormi poolest ei sobi (*sinine* ja *sini-*; *kiir-*, *üld-*, *kaug-* jt). Eriti liitumisaltid on adjektiivid *suur* ja *väike* (*suurettevõte, suurlinn, väikefirma, väikeauto*). Tugev kalduvus liitsõnu moodustada on ka *v*-kesksõnalise atribuudiga ühenditel (*juhtivtöö, loovisiksus, korduvkasutus, tegevvulkaan*). (EKG I 1995: 467, 468; Kasik 2013: 214, 216)

1.2.2.3. Muud täiendosad

Vähe on liitsubstantiive, mille täiendosaks on pronoomen. Enamasti on nad nii vormilt kui ka sisult vastavuses sõnaühendiga. Liitsõna kasutatakse nominatsiooni puhul, sõnaühendit asjade seisu kirjeldamisel. Täiendosi *enese* ja *ise* kasutatakse, kui põhisõna on teo- või tegijanimi (*enesekaitse, isemajandamine, isevalitseja*), possessiivse seose korral kasutakse täiendosana *oma* (*omavoli, omakohus*). Täiendosaks võib harvadel juhtudel olla veel numeraal (*kolmnurk, ükssilm, kümnevõistleja, miljonilinn*). (EKG I 1995: 469, 470)

Täiendosaks võivad olla veel kindla sõnaliigi tunnusega tegevust märkiv tüvi, mis võib kokku langeda verbivormi juurega (*pistoda, suruõhk*) või olla tüvest hääliku või silbi võrra lühem või teise lõppvokaaliga (*hõõgniit, panipaik*) või ka verbivorm, enamasti *ma*-tegevusnimi (*magamaminek, maksmapanek*), harvemini supiini käänded (*ütle matajätmised*) – sellised liitsõnad on rööpsed sõnaühendiga (EKG I 1995: 470–472).

Kui liitsubstantiivi täiendosa on tuletis, sõltub liitmisest tuletustüübist (nt kolmesilbilised *us*-tuletised liituvad alati nominatiivselt: *haridusministeerium, kirjutuslaud*; kahesilbilised kolmandavärtelised *us*-tuletised liituvad nii nominatiivselt kui ka genitiivselt: *liikluseeskiri, nakkushaigus, tarkusehammas*; kahesilbilised esma- ja teisevärtelised *us*-tuletised liituvad genitiivselt: *katusekorter, linnusemägi, kütusepaak*), kuid enamasti liituvad tuletised põhisõnale genitiivselt (Kasik 2013: 217).

Partikkel ehk muutumatu sõna täiendosana näitab põhisõna ruumilist või ajalist suhet muude asjadega, kusjuures see, millega põhiosas nimetatu seotud on, jääb väljendamatana (*eesuks, kõrvaltuba, järelkäru*). Kui täiendosaks on adverb, iseloomustab see põhisõnaga nimetatu seisundit, olekut, olemisviisi vms (*kaldtee, püstjuuksed, ratsamees*). Suuremaid sõnaseeriaid on andnud nt *all-, eel-, ees-, järel-, kald-, kõrval-, piki-*. Lisaks eelnevatele on olemas veel liitsõnu, kus esikomponendiks on partikkel, millele järgneb teo- või tegijanimi. Sellised liitsõnad on vastavuses ühendverbiga (*allasurumine, etteütlus, ülesanne*) (EKG I 1995: 473, 474)

Liitsubstantiivide täiendosa võib olla korduv seotud tüvi, millel ei ole keeles vaba korrelaatsõna ning mis pole seotud kindla sõnaliigiga (*alagrupp, kaasautor, segaabielu, ulgumeri, ülikool*). Korduvate tüvede hulka võib arvata ka sõnamoodustuses osalevad, kuid eesti keeles eraldi sõnana mitte esinevad võõrtüved (*biokeemia, makrofüüsika, motosport, termodünaamika*). Mõnede liitsõnade puhul on motiveeritud ainult üks moodustusosa, teine on semantiliselt läbipaistmatu. Tavaliselt on vaba tüvega vastavuses põhisõna (*paakspuu, piibeleht, jaanalind*). Determineerimisfunktsiooni võib täita nt verbimorfeem, suurtähtlühend, täht, number, sümbol. (EKG I 1995: 474–476)

1.2.3. Liitadjektiivid

Eesti keele liitadjektiivid on eeskätt determinatiivsed, s.t liitadjektiivi põhiosa märgib omadust, täiendosa aga täpsustab seda mõne muu omaduse varal või näitab põhisõna suhet mingi asja, nähtuse või tegevusega (*helelilla, lumivalge, mõttelage*). Täiendosaks on enamasti substantiivitüvi (*kohvipruun*), sellele järgneb sageduselt adjektiivne täiendosa (*helepunane, pisitilluke*). Muudesse sõnaliikidesse kuulub täiendosa liitadjektiivide puhul harva (*väheproduktiivne, senikuulmatu, läbimärg*); täiendosaks võib olla sõnaliigiliselt määramata tüvi (*uhisuus*), vaba vorm (*tulikuum, piltilus*) või kuju, mis vaba vormina ei esine (*puhtisiklik, elamiskõlbulik*). (EKG I 1995: 557) On adjektiive, mis liituvad täiendsõnaga kergesti, ja adjektiive, mis liitsõnu ei moodusta (Kasik 2013: 226).

Determinatiivsete liitadjektiivide moodustusosad koosnevad enamasti kumbki ainult juurest (*arvurohke, pingevaba*) või üks juurest, teine tuletisest (*ilmastikukindel, elamiskõlbulik, lahingukõlbulik*). Rohkem kui kahe tüvega liitadjektiivid on harvad, liitüveline on sel juhul harilikult täiendosa (*põhimõttekindel, toitaineirikas*). (EKG I 1995: 557, 558)

1.2.3.1. Substantiivne täiendosa

Nagu liitsubstantiivide puhulgi võib liitadjektiivi täiendosaks olla nt substantiiv või adjektiiv. Substantiivse täiendosa mõju näeb liht- ja liitadjektiivi tähendusi võrreldes – *kartlik tüdruk* vs. *külmakartlik tüdruk*. Põhi- ja täiendosa tähendusseos võib liitadjektiivis jääda ilma igasuguse vormilise väljendusest, s.t täiendosa on nominatiivis (*tulikuum, peegelsile*), kuid tähendusseost saab näidata ka täiendosa genitiivse vormiga, kusjuures põhi- ja täiendosa seose täpsem avaldumisviis jääb implitsiitseks ehk varjatuks (*viljarikas maa, loomasõbralik inimene, sõidukõlbulik auto*). (EKG I 1995: 558) Teatud sõnatüüpide puhul on liitadjektiivide täiendosa lühikuju (*külalislahke, inimsõbralik*) (Kasik 2013: 227).

Substantiivne täiendosa osutab põhisõnaga väljendatud omaduse määra võrdluse põhimõttel või näitab, mis asja/nähtusega ühenduses omadus esile tuleb. Esimese puhul on täiendosa nominatiivis, võrdlusseos ei ole väljendatud (*kivikõva, sametpehme, mesimagus, lindprii; lumivalge, pigimust*). Sellised liitadjektiivid on sünonüümsed

sõnaühendiga, kus lihtadjektiivi täiendab *täiesti* või *väga* (*väga must, täiesti valge*), kuid on neist ekspressiivsemad. Täiendosa võib olla funktsioonilt prefiksilaadne. Selliste täiendosade ülesanne on anda põhisõnale üldine intensiivistav lisavarjund, võrdlus võib olla kaudne või üldse puududa (*imearmas, ilmeksimatu, verivärske*). (EKG I 1995: 558, 559)

Võrdluse alusel on moodustatud ka kromaatilisi värvusi (kõik värvused peale musta-valge skaala) märkivad liitadjektiivid, kus nominatiivsena ja genitiivsena varieeruv täiendosa täpsustab värvitooni (*kirsipunane, vaarikapunane, raudhall, kastanpruun, lõheroosa, samblaroheline*). Omaduse määra täpsustav täiendosa *pool-* näitab omaduse poolikust või vaegust. Sageli on sellised antonüümipaarid sisult võrdsed (*poolkõva, poolpehme*). (EKG I 1995: 559)

Teisel juhul, kus täiendosa näitab omaduse ühendust mõne muu asja/nähtusega, osutab liitadjektiiv täpsemalt kõnealuse asja omadustele (*ohtlik olukord vs. eluohtlik olukord*). Selliste liitadjektiivide täiendosad võivad olla nt genitiivis (*sihikindel, võidurõõmus*), *us*-liitelised (*nakkusohtlik, haigusvaba*), konsonanttüvelisena liituvad *lane-*, *line-* ja *mine*-liitelised sõnad (*külalislahke, avaldamisküps, õpilasvaenulik*). Kõige arvukamalt annavad liitsõnu laia seostusvõimega omadussõnad, mis on samasisulised adjektiivtarinditega 'substantiiv genitiivis + kaassõna *poolest/suhtes*'. Sageli moodustatakse neid liitadjektiive põhisõnadega *rikas, vaene, rohke* (*mullarikas, veevaene, rõõmurohke*). (EKG I 1995: 559, 560; Kasik 2013: 227)

1.2.3.2. Adjektiivne täiendosa

Liitadjektiivide täiendosaks võib olla ka adjektiiv, mis täpsustab põhiosas nimetatut laadi või määra poolest. Adjektiivse täiendosa põhiline võimalus on märkida üleminekulisi värvitoone (*punakashall, lillakasroosa, hallikassinine*) ning tajuerinevusi (*ere-, hele-, tume-, valkjas-, sügav-* jm). Nende liitadjektiivide liitsõnalisus on pigem ortograafiline ja rõhuline kui tähenduslikult oluline. Lisaks värvitoonidele on adjektiivse täiendosaga liitomadussõnad veel nt segamaitsesõnad (*hapukasmagus, maguslääge, kibesoolane*), samuti nt *täisvillane, täisväärtuslik*. (EKG I 1995: 561, 562)

Adjektiivne täiendosa liitub tavaliselt nominatiivselt, erandiks on liitomadussõnad põhisõnaga *-kirju*, mille puhul on liitumine genitiivne (*hallikirju, punasekirju*).

Täiendosana võib esineda ka tüve lühenenud, seotud variant (*sinililla*). Kui täiendosaks on vaba adjektiivitüvi, siis on need liitadjektiivid lähedased omadussõnatarindile, kus adverbialiks on määraadjektiiv (*paras soe, lõpmatu pikk*), ning võivad ette tulla kord liitsõnana, kord sõnaühendina (*tuhm sinine ~ tuhmsinine, erk punane ~ erkpunane*). (EKG I 1995: 562)

1.2.3.3. Muud täiendosad

Liitadjektiive, mille täiendosa on muud liiki sõna peale substantiivi või adjektiivi, leidub harva. Esineb määrsõnalise esikomponendiga ühendeid, mis näitavad omaduse väikest/suurt määra (*vähenõudlik, püstihull, läbimärg*), täpsustavad omaduse ruumilist/ajalist aspekti (*senikuulmatu, ennenägematu, eelviimane*) või on asesõnalise täiendosaga üksikud näited (*kõikvõimas, omasarnane, sellesarnane*). (EKG I 1995: 562) Liitadjektiive moodustatakse eitusprefiksiga *eba-* ja *mitte-* (*ebaaus, mitteametlik*) ja kinnistüvedega *üld-*, *eri-*, *üli-*: (*üldkasulik, eriilmeline, ülisuur*) (Kasik 2013: 230).

Kui liitadjektiivide põhiosa on partitsiip, osutab täiendosa enamasti partitsiibiga märgitud omaduse määrale (*poolsoorunud, ülilevinud, üldkasutatav, vähetasuv*). Palju kesksõnalise põhiosaga ning *lik-* ja *matu-*liitelisi liitadjektiive korreleerub vastavate verbiühenditega, eeskätt ühend- ja väljendverbidega (*ette heitma ~ etteheitev, kokku panema ~ kokkupandav; vastutulelik, osavõtmatu*). *lik-* ja *matu-*liitelise põhiosaga liitadjektiivid on struktuurilt enamasti kindlad liitsõnad. (EKG I 1995: 563; Kasik 2013: 231, 232)

Kopulatiivsed liitadjektiivid on eesti keeles harvad, kellegi/millegi iseloomustamiseks kõrvuti omaduste järgi kasutatakse rinnastavalt seotud liitadjektiive (*ilus ja tark tüdruk*); liitsõna kasutatakse harva (*silbilis-rõhuline struktuur, sõnalis-muusikaline eeskava, kurtumm poisike; ühiskondlik-poliitiline, mustjashall, pimestavvalge*) (EKG I 1995: 563; Kasik 2013: 247).

1.2.4. Liitverbid

Liitverbide hulk eesti keeles on väike, suuremat osa neist võib pidada hoopis liitnoomeneist moodustatud tuletisteks, analoogiamoodustisteks või ühendverbide kokkukirjutisteks (Vare 1986: 546). Suurem osa liitverbe kuulub oskuskeelde, ühiskeeles, ilukirjanduses ja internetimeedias liitverbid eriti juurdunud ei ole. Erand on

ajakirjanduskeel, kus liitverbe mõnevõrra tekib. (Kasik 2013: 235) Põhjus, miks eesti keeles on liitsubstantiive väga palju, kuid liitverbe mitte, seisneb tegusõna ja nimisõna erinevas vahekorras oma laiendiga – noomen moodustab oma laiendiga terviku, verb nõuab aga vajadusel objektikäändeis varieeruda võivat positsioonivaba laiendit (Vare 1986: 547).

Harilikult on liitverbi täiendosaks adverb, produktiivsemad neist on *taas*, *eel*, *järel* ja *üle* (*taasesitama*, *eelregistreerima*, *järeltöötama*, *üleilmastuma*) (Kasik 2013: 236). Adverbilise täiendosaga liitverbe tekib juurde leksikaliseerunud tähendusega ühendverbide arvelt, nt sulanduvad *üle*-täiendosaga ühendverbid sageli kokku liitverbideks. See analoogia laieneb teistelegi ühend- ja väljendverbidele, toimetamata tekstides, aga kohati ka ajakirjanduskeeles on ühendverbide infinitiivvormide kokkukirjutamine väga sage (**ümbekorraldama*, **läbivaatama*). (Kasik 2013: 237) Ühendverbide puhul on liitsõnalisus tegelikult üpris ebakindel, sest ühtedes vormides annavad need liitsõnu, teistes analüütilisi ühendeid, ning verbi finiitvormides on abimäärsõna sageli põhiverbi järel (*sa ülehindad oma võimeid* vs. *sa hindad oma võimeid üle*) (Vare 1986: 546; Kull 1963b: 732).

Paljud liitverbid on kinnistüvelised, s.t nende osiseid ei ole võimalik lahku kirjutada (*esietendama*, *alahindama*, *salakuulama*, *sundvõõrandama*) (Kasik 2013: 238, 239). Neid peab lahutamatusel põhjusel liitverbidena kõige vastuvõetavamateks ka Vare (1986: 546).

Harvem on liitverbide täiendosaks adjektiiv või substantiiv. Adjektiivse täiendosaga liitverbid kuuluvad peamiselt oskuskeelde (*sügavvääetama*, *märgsoolama*, *peenjahvatama*), üldkeeles on kasutusel *kuumtöötama*, *kuum*- ja *külmsuitsutama*, *sügavkülmutama*, *kuritarvitama* ja *väärkohtlema*. Substantiivse täiendosaga liitverbide täiendosad ei kordu ja moodustusosade vahel puudub selge süntaktiline seos, substantiivne tüvi on enamasti nominatiivis. Substantiivse täiendosaga liitverbe leidub nt oskuskeeles (*putuktolmlema*, *geenmuundama*) ja ajakirjanduses (*eelisarendama*, *helisalvestama*, *iluisutama*, *hädamaanduma*). (Kasik 2013: 239–241) Enamasti eelistatakse liitverbide asemel kasutada pikemaid analüütilisi ühendeid (*kujundujuma* vs. *kujundujumisega tegelema*), sest nendega ollakse harjunud (Toome 2011: 38).

1.2.5. Liitadverbid

Adverbide hulgas on liitadverbe vähe ja neist vähestest on liitumise teel moodustunud veel väiksem osa. Sel juhul väljendab põhitähendust määrsõna, mida eelnev moodustusosa toonitab (*ilmtingimata, ennevanasti, jumalamuidu*) või määra poolest täpsustab (*poolkäsitsi, poolmuidu*). Tänapäeval ongi ainuke produktiivne liitadverbide moodustamise viis *pool*-komponendi lisamine põhisõna ette; määra täpsustab ka seotud järgosis *-võitu* (*varavõitu, vähevõitu, paljuvõitu*). (EKG I 1995: 597) Liitmäärsõnade tekkimise protsessina võib vaadelda ka toimetamata kirjaliku keele suundumust kaassõnaühendeid kokku kirjutada (*pea kohal – peakohal*), mis annab märku, et keelekasutajad tajuvad selliseid ühendeid ühtse tervikuna (Jürine 2009: 39). Emakeele Seltsi keeleteoimkonna otsusega 11. juunist 2012 on rööpvõimalust mööndud muutumatute sõnade *kas või, just nagu, just nimelt, kui tahes, mis tahes* ja *võib-olla* kokku-lahkukirjutamisel (ESi keeleteoimkond).

Kuigi suurem osa liitadverbe on morfoloogiliselt liitsõnadeks analüüsitavad, on nad tegelikult kujunenud muud liiki põhisõnaga sõnaühenditest. Olulised mõjutajad selliste sõnaliigimuutuste puhul on tähendusnihe ning komponentide sage kasutamine üheskoos, ühe adverbialina. Kui kaks mistahes sõnaliigist sõna sulanduvad kokku üheks määrusena talitlevaks väljendiks, moodustavad nad liitadverbi. Need jagunevad kindlateks ja ebakindlateks liitadverbideks. (EKG I 1995: 597; Erelt 2005: 51)

Kindlad liitadverbid on sellised, mille koostisse kuuluvaist tüvedest vähemalt üks ei esine samal kujul omaette sõnana (*avasüli, ummisjalu, õigupoolest, ajapikku*) või mille tähendus erineb õigekirjutustraditsiooni järgi oluliselt lahku kirjutatava ühendi omast või kus lahkukirjutamisel puuduks mõte (*vastuoksa, jalapealt, aegamööda, läbisegi, ülekatte*) või mis eelneva määrsõnaga moodustavad liitmäärsõna järelkomponendiga *pool, poole, poolt, moodi, viisi* (*allapoole, allpool, altpoolt, niimoodi, niiviisi*). (EKG I 1995: 597, 598)

Ebakindlad liitadverbid esinevad kord sõnaühenditena, kord liitsõnana, ja koosnevad sageli noomenist koos kaassõnaga. Liitumiskalduvus tekib ühendi sagedasel esinemisel määrusena (*vana moodi ~ vanamoodi, endist viisi ~ endistviisi, vastu tuult ~ vastutuult*). Liitadverbide allrühm on reduplikatiivid ehk tüvekordustega, enamasti

onomatopoeetilis-deskriptiivsed sõnad (*linta-lonta, liipadi-laapadi, tipa-tapa, risti-rästi*). (EKG I 1995: 597)

Eesti keeles lähtutakse sõnade kokku- ja lahkukirjutamisel seega eelkõige sõnadevahelistest tähendusseostest ning moodustusosade vormist. Kokku kirjutatakse sellised sõnad, millel on lahku kirjutatud sõnaühendiga võrreldes erisisu, mõnikord tarvitatakse sõnaühendi asemel liitsõna selguse pärast. Sõnade vormist tulenevalt liidetakse eesti keeles järgneva sõnaga nt nimetavaline või lühitüveline sõna ning vormid, mis omaette sõnana ei esine (nt liited *üli-* ja *eba-*). Liitsõnades võib põhi- ja täiendosa vaheline seos jääda vormilise väljendusega (*tulikuum*), kuid väga levinud on genitiivne liitumine (*lambanahk*). Keelekasutajatele põhjustavad kokku- ja lahkukirjutamise puhul kõige enam probleeme tõenäoliselt juhtumid, mille puhul pole liitsõnalisus kindel.

2. TEOREETILISED LÄHTEKOHAD

Selle magistritöö eesmärk on uurida eesti keele kokku- ja lahkukirjutamise probleeme riigieksamitööde põhjal. Normingu vastu eksimine pole vaid ortograafiaprobleem: tegeliku keelekasutuse analüüsimine võimaldab loodetavasti teha sagedasemate vigade põhjal üldistusi keelestruktuuri tajumise kohta. Liitsõnamoodustus on eesti keele struktuuri oluline element ning sõnade sünteetiline liitmine on produktiivne sõnamoodustusviis (EKG I 1995: 411). Empiirilist materjali analüüsid püütakse näidata, missugused liitsõnalisuse tajumisega seotud valdkonnad kokku- ja lahkukirjutamise vigade põhjal otsustades enim probleeme valmistavad, ja välja selgitada eksimuste põhjused.

2.1. *Kasutuspõhisest teooriast*

Analüüs lähtub kasutuspõhisest teooriast (*usage-based theory*), mis vaateleb keelt kui sotsiaalset käitumist ja lähtub ideest, et keelekasutus mõjutab keele lingvistilist struktuuri, s.t keelestruktuurid tekivad keelt kasutades ja grammatika baseerub keelelisel kogemusel (Bybee, Beckner 2010: 827; Bybee 2011a: 10; Tomasello 2005: 3). Kasutuspõhine lähenemine jälgib kasutustumeid, esinemissagedust, variatsiooni ja muutusi ning kogub andmeid mitmel eri viisil. (Bybee, Beckner 2010: 827)

Kasutuspõhise teooria olulised märksõnad, mille kaudu keelemuutusi ja -kasutust seletatakse, on koondumine (*chunking*), kordus ja kategoriseerimine (Bybee, Beckner 2010: 829). Koondumine on protsess, kus sageli koos kasutatavad üksusejärjendid liituvad omavahel keerukamateks üksusteks. Järjestussuhte tugevus sõltub vastavate sõnade koosesinemise sagedusest. (Bybee 2011a: 7, 34) Mida rohkem mingeid keeleüksusi koos kasutatakse ja korratakse, s.t mida suurem on nende esinemissagedus, seda tõenäolisemalt kinnistuvad need keelekasutaja mällu ja neid kasutatakse edaspidi ühe kokkukuuluva üksusena, nagu inglise keele fraaside *going to* 'hakkama, kavatsema',

in spite of 'hoolimata, vaatamata' või *want to* 'tahtma' puhul (Bybee 2011a: 7; Bybee 2011b: 70; Tomasello 2005: 107). Ronald W. Langacker on nimetanud seda protsessi kindlustumiseks (*entrenchment*), mille kaudu võivad ka kõige keerulisemad üksusejärjendid sulanduda kordamisel üheks üksusejärjendiks, mille moodustamisel ei mõelda enam teadlikult osade järjestamisele (Langacker 2000: 3, 4).

Kasutuspõhises lähenemises on keskne roll kategoriseerimisel (Bybee, Beckner 2010: 831). Kategooriad koondavad üksusi, millel on sarnaseid omadusi, kuid mille tähendus ei kattu täielikult. Samuti pole kategooria kõik liikmed võrdsed, vaid on järjestatud hierarhiliselt. Kategooriate piirid pole selged, vaid hägusad, ja liikmed, millel on teistega vähem ühiseid omadusi, kuuluvad kategooria perifeeriasse. Kategooria keskseid liikmeid nimetatakse prototüüpideks ja neil on kõik vastava kategooria iseloomulikud omadused. (Bybee, Beckner 2010: 831; Bybee 2011a: 79; Langacker 2002: 266) Näiteks liitsõna *põrandahari* sobib harjakategooria prototüübiks tõenäoliselt paremini kui *riide-* või *hambahari*.

Sagedasti kasutatavad sõnad ja fraasid võivad tõenäolisemalt lüheneda või muul moel muutuda. Mida rohkem mingit üksusejärjendit kasutada ja mida ladusamalt see toimub, seda suurem on tõenäosus, et selle hääldamisel artikuloorsed liigutused vähenevad ja kattuvad. (Bybee 2007: 11; Bybee 2011a: 20) Samas on suure esinemissagedusega vormid morfoloogilistele muutustele vastupidavamad (Bybee 2007: 10; Bybee, Beckner 2010: 840; Bybee 2011a: 25). Nt inglise keele väikese esinemissagedusega verbil *weep* 'nutma' on kaks võimalikku minevikuvormi, *wept* ja uuem rööpvorm *weaped*. Suure esinemissagedusega verbil *keep* 'hoidma, säilitama' on aga vaid üks, ebareeglipärane minevikuvorm *kept*, millele pole reeglipärast *ed*-lõpulist rööpvormi tekkinud. (Bybee 2011a: 66) Sarnane on olukord sagedase verbi *drive* 'sõitma' puhul, kus keelekasutaja tajuks kohe, et *drived* on *driven*-i asemel reeglipärasusest hoolimata aktsepteerimatu vorm, samal ajal kui harvaesineva verbi *thrive* 'laabuma' reeglipärast minevikuvormi *thrived* võidakse ka õigeks pidada (tegelik minevikuvorm on *thriven*) (Langacker 2002: 285, 286). Suure tekstisagedusega vormide puhul on analoogse variandi kasutusele tulek seega ebatõenäolisem kui väiksema tekstisagedusega vormide puhul. Keelekasutaja teab ka morfoloogiliselt komplekssete sõnade vorme, kui need on suure tekstisagedusega. (Bybee 2007: 10, 211)

Kasutuspõhine teooria peab oluliseks keeleüksuse esinemissagedust ja sagedamini esinevate üksuste puhul on tavaline, et need lühenevad häälduselt. Nt inglise keele väljendit *be going to* 'hakkama, kavatsema' tajutakse ühe üksusena, mistõttu on fonoloogilise reduktsiooni tulemusena kasutusel vorm *gonna*. Kõige sagedasemat varianti *I'm going to* hääldatakse sageli aga [aimənə]. Mida rohkem kahte või enam keeleüksust koos kasutatakse, seda suuremal määral kinnistuvad need ühe terviküksusena. (Bybee, Beckner 2010: 848, 849), s.t isegi suure tekstisagedusega fraase, mida saab väiksemateks terviküksusteks jagada, tajutakse ühe üksusena (Bybee 2007: 283). Eesti keeles võib suur tekstisagedus mõjutada näiteks ühend- ja väljendverbide moodustusosade (*jalga laskma*), aga ka kaassõnafrasade tajumist (*minu meelest*), mida analüüsitakse ühe tähendusliku tervikuna.

2.2. Analoogia

Kasutuspõhise teooria järgi moodustatakse uusi lausungeid varem kasutatud lausungite analoogial. See eeldab, et lausungid jagatakse üksusteks ja need üksused kategoriseeritakse. (Bybee 2011a: 8) Grammatika on kasutuspõhise mudeli järgi seega keelekasutajale kättesaadav sümbolikogum, mille liikmeid saab kasutada uute konstruktsioonide moodustamiseks (Langacker 1991: 47, 532). Habicht jt on öelnud, et analoogiameetodi kasutamise põhjus on keelekasutaja soov keelesüsteemi enda jaoks selgemaks ja loomulikumaks muuta (2006: 610). Analoogia abil lihtsustub keel kõigil oma tasanditel, tõrjub välja ebareeglipärasused ja erandid (Hint 1998: 234, 236, 239) ning on suunatud tulevikku (Anttila 1977: 25).

Analoogiat on kirjeldatud ka kui keelesisest laenamist, kus muutuse aluseks on samas keeles olev teine kasutusmuster (Campbell 2004: 104). Analoogia puhul seisneb eri süsteemide vaheline sarnasus struktuuris, mitte tähenduses, s.t mingi analoogse nähtuse puhul, nt matemaatilises võrdluses $10 : 5 = 6 : 3$, on sarnased süsteemidevahelised suhted, mitte konkreetsed olemid (Itkonen 2005: 1–3). Analoogiamuutustel on mitu eri mudelit. Näiteks jaotises 2.1 toodud inglise keele verbid *weep* 'nutma' ja *thrive* 'laabuma' on näited analoogialaiendusest, mille puhul väheneb vormi võimalike allomorfide arv (Campbell 2004: 106). Teine analoogiamudel

on analoogiatasandus, kus näiteks on inglise keele verbi *dive* 'sukelduma' minevikuvorm *dived* asendunud vormiga *dove*, mis on tekkinud verbide *drive/drove* 'sõitma' ja *ride/rode* 'ratsutama' eeskujul. (Campbell 2004: 108) Lisaks saab analoogiamuutuste puhul rääkida ka hüperkorrektsusest, mille puhul keelekasutaja lisab midagi juurde juba olemasolevale õigele vormile. Tavaliselt on põhjuseks soov kasutada vähem prestiižse vormi asemel prestiižsema vormi markerit. Mõnedes Ameerika Ühendriikide lõunaosa murretes kasutatakse sõna *umbrella* 'vihmavari' asemel vormi *umbrellow*, sest esimene meenutab vähem prestiižset hääldust *yella* sõnast *yellow* 'kollane'. (Campbell 2004: 113, 114)

Analoogia abil luuakse psühholoogiliselt motiveeritud seoseid eri sõnade ja grammatiliste tunnuste vahel (Hint 1998: 234). Analoogiameetodit kasutavad keelt õppides ka väikelapsed. Rääkima õppides kordavad lapsed esmalt vanematelt kuulnud lausungeid ja kasutavad neid sarnastes kontekstides. Keeleoskuse arenedes hakkavad lapsed juba olemasolevate teadmiste põhjal kasutama neid lausungeid uutes situatsioonides. Lapsed jagavad lausungid väiksemateks üksusteks – fraasideks, sõnadeks ja morfeemideks – ja õpivad ära iga elemendi rolli vastavas lausungis. Lapsed tajuvad lausungeid võrreldes korduvaid mustreid, keeleüksuste struktuuride ja funktsioonide sarnasusi ning kasutavad neid konstruktsioonimustreid mallidena, millele lisavad omandatud sõnu, morfeeme ja fraase. (Tomasello 2005: 41, 42)

Muutusi, mida analoogiaüldistused keelde toovad, käsitletakse esialgu „vigadena“, sest need ei ühti üldise kasutusega. Aja jooksul saavad need aga keelenormiks, seda nii normingu kui ka sotsiaalse normi seisukohalt. (Hint 1998: 247) Seega on analoogianähtus oluline ka sõnade kokku- ja lahkukirjutamise uurimisel – keelekasutus, mida me praeguste ortograafiareeglite järgi vigaseks peame, kuid mis keelekasutajale tundub loomulik ja vastuvõetav, võib mõne aja pärast muutuda aktsepteeritud seaduspärasuseks.

Sõnade kokku- ja lahkukirjutamisel on oluline roll sõnadevahelistel tähendusseostel, kuid paljud ortograafiapõhimõtted tuginevad lihtsalt kokkulepetele, mismoodi me midagi kirja paneme. Kui tegelik keelekasutus erineb norminguga ette nähtud kasutusest, peab sellel olema mingi (enamasti funktsionaalne) põhjus, sest sellised keelekasutuse muutused ei ole juhuslikud. Keelekasutajad ei tõlgenda norminguid alati sarnaselt, vaid

tuginevad keeleliste valikute tegemisel väga palju sellele, mis nende hinnangul keelesüsteemi sobib ja loomulik tundub. (Habicht jt 2006: 611, 625) Kasutuspõhise meetodi abil on võimalik välja selgitada, kas keelekasutaja valikuid mõjutab keelendi kasutussagedus, analoogia või on tema otsuste taustal mõni muu tegur.

3. RIIGIEKSAMITÖÖDE KOKKU- JA LAHKUKIRJUTAMISE PROBLEEMID

3.1. *Empiirilise materjali kogumine ja analüüsimine*

Selle magistritöö tarbeks koguti empiiriline materjal eesti keele riigieksamikirjanditest. SA Innove komplekteeris siinse töö autori avalduse alusel 300 riigieksamitööst koosneva valimi, millest 150 eksamitööd on 2003. aastast ja 150 eksamitööd 2013. aastast. Valimi koostamisel võeti arvesse, et esindatud oleksid nii noormeeste kui ka tütarlaste tööd ligikaudu võrdses mahus. Peale selle valiti eksamitöid kõikidest punktivahemikest, s.t nii kõrgete kui ka keskmiste ja madalate tulemustega eksamitööde hulgast.

Eksamitöödega käidi SA Innove arhiivis tutvumas 2013. aasta oktoobris ja novembris, kokku kolmel korral. Valimisse kuulunud 300 eksamitööst oli kokku- ja lahkukirjutamise vigu märgitud 215 riigieksamikirjandis (2003. aastal 111, 2013. aastal 104 kirjandis). Eksamitööde hindajad olid kokku- ja lahkukirjutamise veaks märkinud 606 kasutusjuhtu (2003. aastal 326, 2013. aastal 280 veamärget), millest 65 puhul on veaks märkimine vaieldav või ei ole eksaminandi kirjutatu normingutega vastuolus. Selliseid kasutusjuhte ning riigieksamite hindajate varieeruvaid otsustusi analüüsitakse jaotises 3.8.

Empiirilise materjali analüüsimisel lähtutakse teooriapeatüki ülesehitusest eesti keele liitsõnade moodustamise kohta. Esmalt vaadeldakse mõlema aastakäigu substantiivide kokku- ja lahkukirjutamise näiteid, seejärel adjektiive, numeraale, verbe ja muutumatuid sõnu. Iga sõnaliigi kohta käivas alapeatükis võrreldakse omavahel 2003. ja 2013. aasta riigieksamitöödes esinevaid suundumusi sõnade kokku- ja lahkukirjutamisel. Välja tuuakse nii sarnasused kui ka erinevused. Eraldi pööratakse tähelepanu norminguvastasele liitsõnamoodustamise tüübile, kus sõnade liitmisel on kasutatud

sidekriipsu. Noormeeste ja tütarlaste näiteid eristatakse analüüsimisel vaid juhul, kui mingi nähtus torkab ühe või teise rühma puhul eriliselt silma.

Lisaks vaadatakse lühidalt seda, millised norminguvastased kasutusjuhud on kõige levinumad kõrgete punktisummadega riigieksamitöodes. Kõrgelt hinnatud eksamitöodes leiduvad normingust hälbivad kasutusjuhtumid võivad näidata, millised on eesti keele kokku- ja lahkukirjutamise kõige levinumad probleemid. 2003. aasta riigieksamikirjandite puhul võetakse vaatluse alla punktivahemik 80–100 punkti, 2013. aasta eesti keele riigieksamite puhul, kus kirjand moodustas eksamist ühe osa, mille eest võis saada maksimaalselt 60 punkti, punktivahemik 50–60 punkti.

Empiirilise materjali analüüsi eesmärk on välja selgitada, kuidas keelekasutajad eesti keeles sõnadevahelisi seoseid tajuvad ning mida kokku- ja lahkukirjutamise eksimused selle kohta järeldada võimaldavad. Normingust hälbivate kasutusjuhtude analüüsimise tulemusel peaksid selguma eesti kirjakeele liitsõnamoodustuse probleemivaldkonnad. Saadud tulemuste põhjal on loodetavasti võimalik otsustada, kas mingi keelenähtus vajaks edasist põhjalikumalt uurimist ja keelenormingu muutmist. Uurimistulemused võiksid huvi pakkuda ka keeleõppes – õpetajatel on nii üld- kui ka kõrghariduse tasemel kasulik teada, millised kokku- ja lahkukirjutamise valdkonnad keelekasutajatele problemaatilised on, et neile õppeprotsessis rohkem tähelepanu pöörata.

3.2. *Substantiivide kokku- ja lahkukirjutamine*

Selles alapeatükis esitatakse tulemused substantiivse põhiosaga sõnade kokku- ja lahkukirjutamisest riigieksamitöodes. Nagu jaotises 1.2 öeldud, on liitmine kõige produktiivsem viis eesti keeles uute nimisõnade moodustamiseks. Seega on ootuspärane, et valimisse kuuluvates 2003. ja 2013. aasta riigieksamikirjandites oli eksaminandidele problemaatiline substantiivide kokku- ja lahkukirjutamine, seda eriti juhul, kui nimisõnale eelnev sõna oli ainsuse omastavas käändes. 295 substantiivinäitest (2003. aastal 142, 2013. aastal 153) 179 puhul on tegu nimisõnaga, millele eelneb singulari genitiivis nimisõna.

3.2.1. Singulari genitiivis täiendsõna

3.2.1.1. Liigimõisteliste liitsubstantiivide kokku- ja lahkukirjutamine

Kehtivate ortograafiareeglite järgi kirjutatakse ainsuse omastavas nimisõna ja sellele järgnev nimisõna kokku juhul, kui tekkinud liitum vastab küsimusele *missugune?*, *mis liiki?*, *mis laadi?*, s.t kui esimene sõna iseloomustab või täpsustab järgnevat. Riigieksamitöodes esines ainsuse omastavas nimisõna ja sellele järgneva nimisõna puhul rohkem norminguvastast lahku- kui kokkukirjutamist. Lahku kirjutati kõige enam liigimõistelisi liitsubstantiive. Enamik kasutusjuhte on ainulaadsed, kuid eksami- kirjandite teemapüstitusest lähtuvalt esines valimisse kuuluvates riigieksamitöodes (2013) sarnase temaatikaga, nt haridusega seotud liitnimisõnade normingust hälbivat kasutust.

(1) Tõlkide olemasolu muudab *keele barjääri* persoonide vahel olematuks. (2003)

Näites 1 on keelekasutaja otsustanud lahkukirjutamise kasuks ainsuse omastavas nimisõna ja sellele järgneva võõrsõna kirjutamisel. Põhjus võib ühest küljest olla see, et üks liitsõna moodustusosadest ei ole eesti omasõna, teisalt võib mõlemat moodustusosa hääldamisel tugevalt rõhutades jääda mulje, et tegu on pigem sõnaühendi kui kindla liitsõnaga.

(2) Päris palju aitaks kaasa ka see kui jäetaks alles tasulised *ülikooli kohad*, sest seal on neid õpilasi, kes keskkooli lõpueksameid ülikooli sissesaamiseks vajalikele punktidele ära ei tee. (2013)

Näites 2 on kirjutatud lahku liitsubstantiiv *ülikoolikohad*, mille puhul võis keelekasutaja tajuda kolme tüve liitmisel tekkivat ühendit – esimene sõnaosa on ise moodustatud seotud tüvest *üli-* ja põhisõnast *kool* – liiga pikaks pidada. Samuti võidi lahkukirjutuse kasuks otsustada seetõttu, et suulises kõnes on võimalik rõhutada nii liitsõna esiosa *ülikooli* kui ka põhisõna *kohtade*. Peatükis 1.2.2.1 esitatu järgi on eesti keele liitsõnad alguspearõhulised, sõnaühendite puhul on igal liikmel aga eraldi pearõhk. Siiski esineb kirjalikes tekstides väga sageli liitnimisõnade lahkukirjutust. Põhjus, miks liigimõistelisi liitsubstantiive kirjalikus tekstis sageli lahku kirjutatakse, võib olla nimetatud liitsõnade moodustusosade lahkuhääldamine suulises keelekasutuses, kui liitsõnad võivad kõlada sõnaühendilaadselt, s.t rõhutatakse liitsõna mõlemat moodustusosa.

(3) Peale kolme poole aasta käimist oled omandanud nii *gümnaasiumi hariduse* kui ka ameti. (2013)

- (4) Seega pean valima *ülikooli tee* ja vaimsed oskused, et Eestis lubada endale mure vabamat elu. (2013)

Singulari genitiivis esiosaga nimisõnade ja nende järgnevate nimisõnade kokku- ja lahkukirjutamine sõltub sellest, kas tekkinud ühend väljendab millegi liiki või laadi või tähistatakse esimese sõnaga põhisõnaga märgitu kuuluvust (vastates küsimusele *kelle?*, *mille?*). Seega ei pruugi ühte või teise rühma kuuluvate ainsuse genitiivis esiosaga nimisõnade ja nende järgnevate nimisõnade häälduses suuri erinevusi olla. Kokku- ja lahkukirjutamine sõltub sõnadevahelistest tähendusseostest. Selle põhimõtte järgi näeb norming ette kokkukirjutamist liitsõnades *gümnaasiumiharidus* (näide 3) ja *ülikoolitee* (näide 4).

Noormeeste 2003. aasta riigieksamikirjandites leidus peale ainsusliku sisuga liigimõistelist liitsubstantiivide lahku kirjutatud vormide ka üks hulka väljendav ühend, mitmusliku sisuga singulari genitiivis esiosaga liitsõna ja sihitisliku täiendiga kindla tähendusega liitsubstantiiv (näited 5–7).

- (5) Kuid isegi siis, kui me oleme õnnelikud ja rahul, ei ütleks meist keegi ära suurest *raha hunnikust* ja teistest üleolemisest. (2003)
- (6) Näide: Andrest ümbritsevad neli *telliskivi müüri*, kümme aastat. (2003)
- (7) Näide: Jovi nimelise firma *toote valikusse* kuuluvad näiteks: eri liiki vesivärvid, värvilised pliiatsid, viltpliiatsid. (2003)

2013. aasta riigieksami tööde kokku- ja lahkukirjutamise juhtumite seas esines normingust hälbivat kasutust väljajääteliste fraaside kirjutamisel, kus norming näeb ette korduva tüve asendamist sidekriipsuga. Näidetes 8–10 on ilma sidekriipsuta kirjutatud aga väljajäätelised fraasid *gümnaasiumi- ja ülikooliaeg*, *mandariini- ja apelsinibuumi ajal* ning *spordi-, kultuuri- ja haridusvaldkonnas*.

- (8) Järgmine etapp on inimese elus haridus, *gümnaasiumi ja ülikooli aeg*. (2013)
- (9) Aasta alguses, *mandariini ja apelsini buumiajal*, levis majandusuudiste rubriigis pilt ja artikkel sellest, kuidas Maxima poeriiulitelt ostetud apelsinides olid ussid. (2013)
- (10) Kuna mina arvan, et vanemad kasvatagu lapsi ja riiki võiks selle eest ikka tänutäheks teha, et hakkab toetama kõikide *spordi, kultuuri ja haridus valdkonnas*. (2013)

Seda, et lahkukirjutamine ei ole sageli juhuslik eksimus, vaid on tihedalt seotud kasutaja keeletajuga, aitab seletada ka sama põhisõnaga liigimõistelist liitsõnade kasutus toimetamata kirjalikes tekstides. Ühe noormehe riigieksamitöös leidus kolm näidet, mille puhul oli liigimõisteline liitsubstantiiv lahku kirjutatud põhisõnast *allikas* (näide

11), kusjuures täiendsõnad olid erinevad. Keelekasutaja võis moodustusosadevahelist seost nõrgaks pidada nii täiend- kui ka põhisõna rõhutamise tõttu suulises kõnes.

(11) Halb külg sellel on see, et alternatiivsed *kütuse allikad* tehakse meelega raskesti kättesaadavaks, sest mängus on ju raha. (2013)

Kokku tuleks kirjutada ka näidetes 12 ja 13 omaette tähendusega liitsõna *silmapiir* 'horisont, vaateväli' ja püsiühend *pealaest jalatallani*. Kuigi kasutuspõhise teooria järgi on sagedasti koos esinevatel sõnadel soodumus kirjalikus tekstis liituda, on noormees kasutanud näites 12 lahkukirjutust fraasis *pealaest jalatallani*. Omaette tähendust 'üleni, üle kogu keha' kandva püsiühendi lahkukirjutamise põhjus on tõenäoliselt kõikide sõnatüvede eraldi rõhutamine suulises kõnes, mis jätab mulje, et fraas koosneb neljast üksik-, mitte kahest liitsõnast.

(12) Kui mõelda noore inimese peale, kes elas 20 aastat tagasi ning võrrelda mõne tänapäeva noorega, siis nad oleks *pea laest jala tallani* erinevad nii oma väärtushinnangute, suhtumiste ja väärtuste poolest. (2013)

(13) Uskuma, et selle mõõna ajal kerkib *silma piirile* tõus, kuhu poole vapralt liikuma hakata, et unistus ikkagi teoks teha. (2013)

Lause sisu nõuab kokkukirjutamist sõnade *arvutikasutaja* ja *riigivalitsemise* puhul (näited 14–15), kuna lahku kirjutatuna oleks tõlgenduseks *iga arvuti* ning *probleemideta riik*. Need näited illustreerivad eesti kirjakeele kokku- ja lahkukirjutamise põhimõtet, kus sõnade liitmine sõltub nendevahelistest tähendusseostest ning kahe sõna kokku- või lahkukirjutamisest muutub lause sisu.

(14) Artikkel, mis on postitatud ajalehtede kodulehtedele, levib internetis kulutulena, jõudes *iga arvuti kasutajani*. (2013)

(15) See omakorda takistab probleemideta *riigi valitsemist*. (2013)

Eraldi tuleks vaadelda ka pärisnimede ortograafiat puudutavaid kasutusjuhte. Nimede kokku- ja lahkukirjutamine varieerus silmatorkavalt noormeele 2003. aasta riigieksamitöödes. Ortograafiareeglid on kokkuleppelised ja osa sõnade puhul sõltub kokku- või lahkukirjutamine kehtivast reeglist, s.t kirjakeele normingut tuleb teada. Nii on näites 16 *Leedumaa* liitsõna, sest liigisõna *maa* kirjutatakse kokkuleppeliselt nimetuumaga kokku. Samamoodi näeb ortograafiareeglistik ette, et täpsustava täiendosaga kohanimi *Tsaari-Venemaa* (näide 17) tuleb kirjutada läbiva esisuurtähega ja sidekriipsuga kokku. Sellised normingust häälbivad lahkukirjutamisjuhtumid esinevad

kirjalikes tekstides seega pigem normingu mitteteadmise kui keelestruktuuri ümbertõlgendamise pärast.

(16) Mina isiklikult olen *Leedu maaga* paris tihedalt seotud, sest isa on sealt pärit. (2003)

(17) Peale Esimest maailmasõda, kui *tsaari Venemaal* toimus revolutsioon, lõi „säde“ uuesti lõkkele ning 24. veebruaril 1918 saavutasime uuesti iseseisvuse. (2003)

Ajaloosündmuse *Jüriöö (ülestõus)* (näide 18) moodustusosad kirjutatakse teiste tähtpäevanimetuste analoogial (nt *jüripäev*, *jaanipäev*, *jaaniöö*) kokku. Lahkukirjutamise põhjus võib olla see, et pärisnime liitmine järgneva sõnaga eiundu keelekasutajale loomulik. Näites 19 *pedagoogikaülikool* on tegu tüubinimetusega (vrd *kunstiülikool*), kuid see võib olla lahku kirjutatud teiste Eesti kõrgkoolide nimede analoogial (vrd *Tartu ülikool*, *Tallinna ülikool*, *Mainori kõrgkool*).

(18) Mõelgem kas Vabadussõda või siis *Jüri öö* ülestõusu, me sundisime vaenlase taganema oma kodumaalt ja seda praktiliselt üksinda. (2003)

(19) Lihtsa näite võime tuua kodumaalt, kui *Pedagoogika Ülikooli* ja Concordia Ülikooli meedia erialale kandideerib vähemalt kümme inimest. (2003)

Nimede ja ajaloosündmuste ortograafia reeglid on kokkuleppelised, kuid nende kirjutustava mõjutavad ka sõnadevahelised tähendusseosed. Näiteks viitaks sidekriipsuta lahkukirjutus *tsaari Venemaa* sellele, et riik kuulub tsaarile, samal ajal kui näitelause sisuga kooskõlas vorm *Tsaari-Venemaa* viitab riigikorrale.

Sageli koos esinevate sõnade normingust hõlbivat kasutust võib seletada ehk just sellega, et kokku- ja lahkukirjutamine sõltub konkreetsest kasutusümbrusest. On kontekste, kus teatud kõrvuti asetsevad sõnad kirjutatakse liitsõnana kokku, ja kontekste, kus need moodustavad sõnaühendi ja kirjutatakse kokkulepete järgi lahku. Ortograafiakokkulepetes sõnastatu ei kattu alati keelekasutaja loomuliku keeletajuga, mistõttu võib tegelikkuses esineda normingust hõlbivat kasutust.

3.2.1.2. Kuuluvust näitava substantiivi ja sellele järgneva substantiivi kokku- ja lahkukirjutamine

Analüüsitud riigieksamikirjandites esines ka tarbetut liitmist selliste sõnade puhul, mille koosseisu kuuluv ainsuse omastavas nimisõna vastab küsimusele *kelle?*, *mille?* ja näitab põhisõnaga väljendatu kuuluvust ning mis tuleks ortograafiareeglitele tuginedes substantiivist lahku kirjutada. Mitme näite puhul liideti järgneva substantiiviga kohanimi (näited 20–22). Selliste sõnaühendite liitmise põhjus on kõige tõenäolisemalt

nende suur esinemissagedus ja sõnadevaheline tihe tähendusseos, mistõttu analüüsitakse taolisi fraase ühe terviküksusena. Sisuline kokkukuulumine ja häälduslik lähenemine suulises kõnes võivad mõjutada keelekasutajat sõnu kirjalikus tekstis liitma.

(20) Mida ligemal on Eesti *Euroopaliidu* poole, seda rohkem lammutatakse, ning seda rohkem ka ehitatakse ja luuakse igasuguseid uusi teemasid. (2003)

(21) Kui *Eestiriik* võimaldaks noortel sportlastel rohkem võistlemas käia välismaal, oleks noortel võimalik rohkem kogemusi omandada ning näha, kui palju neil veel ruumi areneda on. (2013)

(22) *Eestiühiskond* võiks aidata noortel oma eesmäärke saavutada luues selle jaoks sobivad tingimused. (2013)

Omaette kindla tähendusega on ka väljaande nimi *Riigi Teataja* (näide 23). Keelekasutaja tajub seda ainulaadset järjendit kokkukuuluvana ja kasutab lausungis ühe sujuva üksusena. Sõnade liitmisega kirjalikus tekstis rõhutatakse nendevahelist tähendusseost.

(23) Lisaks valimistele aitab uus meedia ka riigi tööle kaasa, näiteks on veebikeskkonnas *Riigiteataja*, kus ilmuvad uued seadused ja muudatused.

Nagu jaotises 1.2.2.1 öeldud, on sõnaühendis kummalgi liikmel eraldi pearõhk. Suure tekstisagedusega sõnaühendite liikmed aga võivad läheneda üksteisele häälduslikult ja sulada kokku üheks alguspearõhuliseks üksuseks. See võib tingida ka suundumuse selliste sõnaühendite liitmiseks kirjalikus kasutuses. Näidetes 24–27 kokku kirjutatud fraasid illustreerivad väidet, et sageli koos esinevatel sõnadel on suundumus kirjalikus tekstis liituda.

(24) Kuid kahjuks ei salli *tänapäevaühiskond* nõrkasid isikuid, nad jäävad lihtsalt *eluhammasrataste* vahele. (2003)

(25) See toob kaasa selle, et *rahvausaldus* liigse negatiivse info puhul võimulolijate vastu kaob ja muudab ühiskonna rahulolematuks. (2013)

(26) Niimoodi toetame ka oma *riigimajandust*. (2013)

(27) Samuti hakkavad silma ajalehtede ning telekanalite kodulehekülgedele lisatud reklaamaknad, ilmselt on neist nii väljaande kui ka reklaamin ostnud firmale kasu, kuid lugejana ja tarbijana ei pane mina neid reklaame pea kunagi tähele, võib-olla märkan ma logo, kuid *reklaamisisu* jääb tihti märkamata. (2013)

Kokkukirjutust on kasutatud ka piltliku väljendi *emake loodus* ja püsiühendi *lõppude lõpuks* puhul (näited 28–29). Kuna väljendil *emake loodus* on omaette kindel tähendus ja substantiiv *loodus* on selles kasutusümbruses personifitseeritud, võib keelekasutaja väljendada sõnadevahelist tähendusseost kokkukirjutamise abil. Näites 29 on

eksaminandi kõige tõenäolisemalt mõjutanud püsiühendi suurest esinemissagedusest tingitud ühe üksusena tajumine ja kokkuhääldus suulises kõnes.

(28) Loodus on meile väga tähtis miks muidu me ütleme *emakeloodus*. (2013)

(29) *Lõppudelõpuks* oleme me kõik üks rahvas ning me peame üksteist hoidma, vahet pole mis generatsioonist jutt käib. (2013)

Kuuluvust näitavate singulari genitiivis substantiivide liitmist järgneva substantiiviga tuleb kõige rohkem ette sagedaste fraaside puhul, sageli on tekkinud liitüksuse esiosaks pärisnimi.

3.2.2. Teised kasutusjuhud

Liitsubstantiivi substantiivne esiosa võib olla ka ainsuse nimetavas käändes. Näiteid, mille puhul eksaminandide kokku- ja lahkukirjutamine hälbis kehtivast normingust, esines 12 riigieksamitöös. Singulari nominatiivis substantiiv kirjutatakse kirjakeele normingu järgi järgneva substantiiviga alati kokku. Analüüsitud materjali põhjal on näha, et järgnevast nimisõnast kirjutatakse sageli lahku ühesilbilised substantiivid *lõpp* ja *tipp* (näited 30–31), pikematest sõnadest nt substantiivid *tualett* (näide 32) ja *reklaam* (näide 33). Näidete puhul, kus liitsõna täiendosa lõppeb topeltsulghäälikuga, võib tekkida liitsõna osade piirile hääldusesse paus, nii et liitsõna võib lausungis kõlada kui sõnaühend. Näite 31 *tippmajandusriigid* puhul võib kõne alla tulla ka kolme tüve liitmisel tekkiva liitsõna liiga pikaks pidamine.

(30) Näitab seda minumeelest sobiv näide, kus Vargamäe Andres tahtis kraavi kaevata koos Pearuga ning *lõpp tulemus* oli tüli mõlema peremehe vahel. (2003)

(31) Eesti pidev pidurdamatu areng infoühiskonnas teeb enamustele Euroopa *tipp majandusriikidele* silmad ette. (2013)

(32) Puidust aga valmistatakse *tualett paberit*. (2003)

(33) Suur abi on veel see, et selles sab palju *reklaam infot* vahetada, lihtsalt ja kergelt. (2013)

EKI Keelenõuande leheküljel (keeleabi.eki.ee) on pikemalt kirjutatud ka sõnast *lemmik*. Nimelt on tegu substantiiviga ja reegli järgi kirjutatakse singulari nominatiivis nimisõna talle järgneva nimisõnaga kokku. Näites 34 on keelekasutaja kirjutanud lahku liitsõna *lemmikmänguasi*. Kõige tõenäolisem lahkukirjutamise põhjus on nimisõna *lemmik* pidamine omadussõnaks, mis kirjutatakse substantiivi juurde kuuluva täiendina viimasest lahku.

(34) See oli kunagi ta *lemmik mänguasi*. (2013)

Vorm tingib kokkukirjutamise ka lühenenud või konsonanttüvelise sõna ja sellele järgneva substantiivi puhul. Kuigi sellesse liitumistüüpi kuuluvaid vorme esines mõlema siinses töös vaadeldud aasta riigieksamitöödes, oli neid 2003. aasta eksamitöödes vaid 8, seevastu 2013. aasta eksamitöödes 20. Järgnevast substantiivist kirjutati lahku nt *mine*-tuletiste *s*-tüved (näited 35–38). Keelekasutaja otsust nimetatud vorm järgnevast sõnast lahku kirjutada võis mõjutada liitsõna häälduses tekkiv paus – *s*-hääliku ja põhisõna esimese hääliku hääldamiskohad on erinevad.

(35) Poisid istusid mõned kuud *eeluurimis vanglas*, ning mõtlesid eluüle järele. (2003)

(36) Lihtne *rahategemis võimalus* küll, kuid keegi ei mõtle, mis jääb järele. (2003)

(37) Maailmas räägitakse palju, mis moodi me peaksime oma tööstuse ümber kujundama ja kasutama säästvaid *tootmis võtteid*. (2013)

(38) Ega see ka esimese klassi *sisseastumis katsed* ei määr ju ära kas temast tuleb hea õpilane või ei. (2013)

Ühel juhul kirjutati lahku *ne*-lõpulise sõna *s*-tüvi ja substantiiv (näide 39), ühel juhul omaette sõnana esinematu tüvi *nüüdis*- (näide 40).

(39) Kõige rohkem paistab see silma enne valimisi, kui *vastas erakonnad* üksteise kohta negatiivseid fakte pilluvad ja meeida neile omakorda „vundamendi“ alla ehitavad. (2013)

(40) *Nüüdis ajal* on tehtud erinevaid seadusi mis näiteks keelavad lageraiet või näiteks seda et uusi puid peab alati juurde istutama. (2013)

Lühitüvi mitmuslikust sõnast *finantsid* 'rahalised vahendid' tuleks järgneva nimisõnaga liita ka näites 41 *finantsseis*. Lahkukirjutamise põhjus on ilmselt sarnane eelnevate näidetega: *s*-tüvelise esiosa ja põhiosa piirile tekib hääldamisel paus.

(41) Vähesteks soovideks võivad olla pere *finants seisu* paranemine ja karjääri redelil ülespoole ronimine. (2013)

Kõige suurema osa *s*-liitumisega liitsõnade lahku kirjutatud näidetest moodustavad *us*-lõpulise täiendosaga liitsubstantiivid: *us*-tuletised olid täiendosaks 16 kasutusjuhu puhul. Kõikide kasutusjuhtude puhul näeb norming ette nominatiivset liitumist. Lahkukirjutamine võib olla tingitud nii alguspeaõhust, kui liitsõna esiosa rõhutamisel tekib liitsõna osade piirile lühike paus, kui ka otsusest mitte kirjutada kokku kahte sõna, kui tekkinud liitum tundub keelekasutajale liiga pikk (näited 42–45).

(42) Keel on maailmas üks ühendavamaid ja eristavamaid *suhtlus vahendeid*. (2003)

(43) Laps pannakse *majandus* või kunsti *kallakuga* klassi. (2003)

(44) Mõni isegi ületab igasugused piirid ning *armukadedus meeleolus* tapab kellegi. (2003)

(45) Paljuskil on süüdi ka see, et on palju autosid, kasutatakse erinevaid õhuvärskendusi aerosooli, tööstuse saastamine. (2013)

Näidetes 46–48 pole tegu kolmetüveliste liitumitega, kuid *kond*-liidet võidakse selle päritolu tõttu tajuda kui omaette nimisõna, mistõttu võisid keelekasutajad pidada n-ö kolme tüve liitmisel tekkivat sõna liiga pikaks.

(46) Hiinas on väga kõrge õhusaaste, eriti *tööstus piirkondades* ning inimesed peavad igapäevaselt puhta õhu saamiseks kandma respiraatoreid. (2013)

(47) Kuna mina arvan, et vanemad kasvatagu lapsi ja riiki võiks selle eest ikka tänutäheks teha, et hakkab toetama kõikide spordi, kultuuri ja *haridus valdkonnas*. (2013)

(48) Peame tunnistama, et internett on saanud meie peamiseks *meelelahutus valdkonnaks*. (2013)

Vähem levinud on sellised liitsubstantiivid, mille esiosa on mitmuse omastavas käändes. Näiteid selliste vormide normingust hõlbivast kasutusest esines ainult 2003. aasta riigieksamitöös – 7. Harilikult kirjutatakse pluurali genitiivis substantiiv sellele järgnevast substantiivist lahku. Sellest üldpõhimõttest kalduvad kõrvale kahesilbilised nimisõnad, mis moodustavad järgneva nimisõnaga omaette tähendusega ühendi, või juhud, kui tegu on kindlaskujunenud liitumiga.

Seitsmest kasutusjuhtumist kolme puhul kirjutasiid eksaminandiid lahku eritähenduslikud liitsubstantiivid *keelteoskus* 'oskus rääkida eri keeli', *vanematearmastus* 'armastus vanemate vastu' (näited 49–50). Põhjus, miks mitmuse omastavas esiosaga liitsubstantiive sageli lahku kirjutatakse, võib olla ülalnimetatud kokkukirjutamisreegli spetsiifilisus. Kindlaskujunenud tähendusega liitsubstantiivi *vanematearmastus* kõrval kasutatakse ka nende sõnade lahku kirjutatud kuju *vanemate armastus* 'vanemate armastus (oma lapse vastu)', mis võib keelekasutajas segadust tekitada või panna arvama, et mõlemad variandid kannavad sama tähendust.

(49) *Keelte oskus* mängib siin väga suurt rolli, sest igal ühiskonnal on omapärane emakeel. (2003)

(50) Armastust võib liigitada mitut moodi: on olemas ligimesearmastus, kodumaa-armastus, mehe-naise vaheline armastus, õe-venna ja *vanemate armastus*. (2003)

Neljas näites kirjutati pluurali genitiivis nimisõna ja sellele järgnev nimisõna kehtiva normingu vastaselt kokku (näited 51–52). Fraasis *nõukogude inimene* on esimene sõna omajat või valdajat märkiv nimisõnaline omastavas käändes täiend. Tegemist ei ole liiginimetusega, kuid eksaminand võis tugineda ainsuse omastava reeglile, kus küsimusele *missugune?* vastav sõna kirjutatakse järgneva sõnaga kokku ja küsimusele *mille?* vastav sõna järgnevast sõnast lahku. Näites 52 oleks keelenormingule vastav

vorm ainsuslik *s*-liitumisega *sündmusahel* või lahku kirjutatud *sündmuste ahel*. Suulises kõnes tarvitatakse sagedamini ilmselt viimast. Kuna tegu on suhteliselt tihti esineva fraasiga, võib keelekasutaja tajuda seda ühe üksusena, mistõttu on sellistel fraasidel kalduvus häälduslikult liitsõnana kõlada ja seega ka kirjalikus kasutuses liituda.

(51) Idanaabrite soovile ja püüetele vaatamata sai Eesti ikkagi osaks Läänest ja eestlased identifitseerivad end eurooplastena, mitte venelaste ega *nõukogudeinimestena*. (2003)

(52) Iga valik toob kaasa *sündmusteahela*. (2003)

Näites 53 tuleks *keelte oskus* lahku kirjutada, sest kuigi tegemist on omaette tähenduses mõistesõnaga, eelneb sõnale *keelte* täiend *teiste maade*. Kokku kirjutatud *keelteoskus* ei sobi lausesse sisuliselt.

(53) Teiste maade *keelteoskus* on täiesti presidendi enda teha. (2003)

Liitsubstantiivi esiosa võib olla ka adjektiiv. Enamasti kirjutatakse omadussõna järgnevast nimisõnast lahku (vt jaotis 1.2.2.2), nagu näidetes 54–57 *kerge vaevaga*, *rahvusliku kultuuri*, *vaba aja* ja *viimase aja*. Keelekasutaja võis kokkukirjutamise kasuks otsustada nende fraaside suurest esinemissagedusest tingitud hääldusliku lähenemise tõttu. Fraasi *vaba aja* puhul ei hääldata liitsõna piiril olevaid häälikuid sageli täies pikkuses välja, vaid need liituvad ja tekib kokkuhääldatud *a*-häälik.

(54) Tänu sellele ei pea enam kodust lahkuma, et teada mis mujal toimub ja saab ka *kergevaevaga* teada minevikust. (2003)

(55) Võttes eesmärgiks *rahvuslikukultuuri* arendamise, oleks Eestil parem jääda Euroopa Liidust kõrvale, elaks lihtsalt suure vennaga kõrvuti. (2003)

(56) Lisaks on noortele mõeldud igasuguseid noortekeskuseid, kus on mitmeid *vabaaja* veetmise võimalusi. (2013)

(57) Arvan et see on üks *viimaseaja* suur väljakutse kus on võimalik saada inimesed liikuma. (2013)

Ühe sisulise terviküksusena võidakse tajuda ka piltlikku väljendit *hall mass* (näide 58).

Näites 59 on liidetud verbi *teadma* käändeline vorm *teadmata* ja substantiiv *põhjustel*.

(58) Meedia otsib *hallistmassist* värvikad inimesed üles. (2013)

(59) Ma arvan, et soovid ja püüdlused on siiski individuaalsed ning nende tagaajamine *teadmatapõhjustel* on üsna vale otsus. (2013)

Kehtivate ortograafiareeglite järgi kirjutatakse järgneva substantiiviga kokku lühenenud tüvega adjektiivid, kuid analüüsitud riigieksamitöodes leidis ka selliste sõnade lahkukirjutamist (näited 60–63). Liitsõnad on alguspearõhulised, kuid rõhutatud täiendosa võib kõlada üksiksõnana. Kuigi alguspearõhulisus viitab sõnade

kokkukuulumisele, võib keelekasutaja oma keeletajust ja võimalikust lahkuhäälidusest lähtudes need sõnad siiski lahku kirjutada.

(60) Inimesed kes ei saa vajalikku haridust millegi tõttu, nendest paljud noored on endale selgeks teinud seda, et ilma *kriminaal teota* ei ole võimalik rikkaks saada. (2003)

(61) Tänapäeval leidub ka neid, kes usuvad veel *ainu jumalat* (Issandat), keda ei samastata ühegi inimesega. (2003)

(62) Sellised intervjuerijad panevad isegi *pisi detailid* kirja. (2003)

(63) Samuti võiks tutvustada võimalusi energia säästmiseks, kuna perspektiivikam on toota vähem elektrit fossiilsetest kütustest tarbimise vähendamisel, kui toota veelgi vähem mingitest vähekasulikest *alternatiiv energiaallikatest*, kuna fossiilsed kütused on otsas

Eraldi tuleb kokku- ja lahkukirjutamisel tähelepanu pöörata sõnale *eri*, mille puhul oleneb järgneva sõnaga liitumine sellest, mis tähenduses *eri* esineb. Kui *eri* kasutatakse tähenduses 'erinev', kirjutatakse see järgnevast substantiivist lahku, kui aga tähenduses 'eriline, spetsiaalne', siis kokku. Kuna *eri* tähistab näidetes 64 ja 65 *erinevat*, tuleb *eri rahvusest* ning *eri vanuses* ja *eri kohtades* lahku kirjutada. Lahkukirjutamist nõuab lause sisu. Seega võis keelekasutaja olla tuttav sõnaga *eri* tähenduses 'eriline, spetsiaalne', nt *erikool*, ja kanda sellise ühest tähendusest sõltuva liitmise üle ka teises tähenduses kasutatava *eri* kokku- ja lahkukirjutamise tavale.

(64) Meil elab *erirahvusest* inimesi, ülekaalus on eestlasi, aga järgi jõuavad venelased. (2003)

(65) Nii palju kui on inimesi *erivanuses*, *erikohtades*, on ka erinevaid soove. (2013)

Näites 66 on lahku kirjutatud omaette tähendusega liitsõna *elusorganismid* adjektiivist esiosa ja substantiivne põhiosa. Keelekasutaja tugineb oma otsustes olemasolevale keelekogemusele ja -tajule. Omadussõna *elus* esineb sageli ka üksiksõnana, nt *ta on elus* või *elus loodus*, mistõttu võis keelekasutaja taoliste fraaside analoogial liitsõna osad lahku kirjutada.

(66) Esimeste *elus organismide* areng võttis aega mõni miljard aastat.

Liitsõna täiendosaks võivad olla ka pronoomenid. Riigieksamitöodes esines selliseid näiteid kokku 23 juhul. Kõige rohkem esines normingust hälbivat kasutust asesõna *iga* ja sellele järgneva asesõna tegelikus kasutuses. Ortograafiakokkuleppe alusel kirjutatakse substantiivselt määratleva asesõna *igaüks* osised kõikides käänetes kokku, kusjuures käänata võib mõlemat sõnaosa. Noormeeste 2003. aasta riigieksamitöodes oli pronoomeni *igaüks* normingust kõrvalekalduv variant kirjutatud ühel juhul sidekriipsuga (seda käsitletakse allpool; vt jaotis 3.2.3). Kolmel korral kirjutati lahku

liitsõna *igaiüks* moodustusosad (näited 67–69). Lahkukirjutamise põhjus on tõenäoliselt liitsõna tajumine sõnaühendina, kuna liitsõna mõlemat osa rõhutatakse suulises kõnes üsna tugevalt.

(67) Peaaegu *iga üks* meist unistab millestki, olgu see siis elueesmärk või lihtsalt tühine mõttevälgatus, kuid kui oma unistusi hakata reaalseks muutma, võib osutuda teostamine raskeks. (2003)

(68) Ei tasu oma mõtteid peale suruda, sest *igal ühel* võivad olla erinevad arusaamad. (2003)

(69) Kui enamus konverentsidel jagatakse *igale ühele* tasuta pastakaid ja muid kasutuid vidinaid, siis mingi hetk kaob selle väärtus. (2013)

Teine eksamitöodes sagedane eksimusi põhjustanud *iga* kasutus oli adjektiivse määratleva pronoomenina, mis kirjutati mitmel korral kokku sellele järgneva substantiiviga fraasides *iga kord* (näide 70) ja *iga päev* (näide 71). Neid fraase kasutatakse suulises kõnes tihti, hääldatakse sageli pausita ja nende kalduvus seetõttu ka kirjalikus tekstis liituda on igati ootuspärane. Näites 71 tingib lahkukirjutamise lause sisu – *igapäev* tähenduses 'argipäev, igapäevane elu' ei sobi lausesse sisuliselt.

(70) *Igakord*, kui arst teda külastab, räägib ta: „Doktor mulle sündis täna öösel beebi.“ (2003)

(71) Haridust tähtsustatakse vanemate inimeste seas *igapäevaga* aina rohkem. (2013)

Sarnaselt pronoomeniga *igaiüks* näeb õigekirjareeglistik ette ka liitpronoomeni *seesama* ja selle käändeliste vormide tüvede kokkukirjutuse. Liitpronoomeni tüvede lahkukirjutamise (näited 72–75) kõige tõenäolisem põhjus on mõlema sõnaosa rõhutamine häälduses, mis jätab tüvede vahele pausi. Kuna tegu on rõhutava asesõnaga, võib selle hääldamisega kaasneda ka tugevam rõhk mõlemale sõnaosale – toimub liitsõna lahkuhääldus, mis võib mõjutada keelekasutajat sõnu ka kirjalikus tekstis lahku kirjutama. Häälduslikest eripäradest tingitud norminguvastast kasutust võiks probleemsete üksuste põhjal edasi uurida.

(72) Kindlasti on see pallurikarjääri heledaim hetk just nagu seda on kodujooksu toonud pall ehk siis *see sama* üle aia löödud pall, mis tagas täieliku õnnestumise. (2003)

(73) Tsiteerides tundmatut isikut: „Iga lõpp on millegi uue algus“, see käibki *selle sama* külili kaheksa kohta. (2013)

(74) Kui kodus hinnatakse rohkem materiaalselt olekut, siis laps harjub sellega ning hakkab *seda sama* tegema. (2013)

(75) *Nende samuste* noorte unistused ongi kõige tähtsamad, sest nendest sõltub meie tulevik. (2013)

Moodustusosade lahkuhääldamise tulemusena võis keelekasutaja otsustada sõnad kirjalikus tekstis eraldada ka näites 76. Rõhutav pronoomen *ise* ja pronoomen *endale* kirjutatakse kokkuleppeliselt kokku.

(76) Teiselt poolt: ära soovi teisele seda, mida sa *ise endale* ei soovi. (2003)

Näites 77 on järgneva substantiiviga liidetud adjektiivne pronoomen *mõne*, kokkukirjutamine on ilmselt tähenduselt seotud sõnade hääldusliku ühtesulamise tulemus. Oma olemuselt on see kasutusjuht sarnane ülaltoodud näidetega adjektiivi ja põhisõna *aeg* kasutuse kohta (näited 56–57).

(77) *Mõneaja* pärast läksid suhted nii sassi, et mees ei soovinud enam naisega ühes lauas süüa, vaid lasi toidu endale tuppa tuua. (2003)

Selliste kokku- ja lahkukirjutamise juhtumite korral, kus kokku ja lahku kirjutatud vormid on eri tähendusega, võib keelekasutaja neid sünonüümseteks pidada. Sarnaselt ülalnimetatud sõnaga *eri* sõltub kasutuskontekstist ja sõnadevahelistest tähendusseostest ka käändumatu asesõna *kogu* ja substantiivse põhisõna *aeg* kokku- ja lahkukirjutamine (näited 78–79). Keelekasutaja võib pidada sõnaühendit *kogu aeg* ja liitsõna *koguaeg* sünonüümseteks, mistõttu kasutab kokkukirjutist *koguaeg* 'kõikide aegade summa' ajamäärsõnalisel tähenduses 'pidevalt'.

(78) Seepärast ei kaogi kunst kuhugi, see käib meiega *koguaeg* kaasas. (2003)

(79) Noored on praegu nagu Tammsaare tegelased: Tagapere Pearu ja Eespere Andres, kes võitlesid *koguaeg* maa üle, üritatakse üksteist üle lüüa ja teist halba varju jätta. (2013)

Näites 80 on kirjutatud kokku pronoomen ja substantiiv fraasis *oma ala*. Kuna esimene sõna lõppeb ja teine algab sama häälikuga, jäetakse sõnadevaheline paus sageli ära ning kahe hääliku häälduslikul kokkusulamisel tekib üks terviklausung, mida rõhutatakse kirjalikus tekstis liitmisega.

(80) Võrreldes Eesti keskmist palka välismaal pakutavaga, ei ole imestada, miks paljud *omaala* professionaalid just välismaale lähevad. (2013)

Muutumatud sõnad kirjutatakse järgneva substantiiviga kokku ainult siis, kui nad moodustavad omaette tähendusega mõiste, nagu näidetes 81 *ettevõtte* 'majandusüksus, mille kaudu ettevõtja tegutseb' ja 82 *mahamüüjaid*. Lahkukirjutamise kasuks võis eksaminand otsustada liitsõna mõlema osa rõhutatud hääldamise pärast. Näites 82 *mahamüüjaid* nõudis kokkukirjutamist 2003. aastal kehtinud reegel ühend- ja

väljendverbituletiste õigekirjast – ühendverbist *maha müüma* tuletatud tegijanimi tuli kokku kirjutada.

(81) On kaks võimalust, kas *ette võtte* juht, kelle alluvusse meediakanal kuulub, või dikteerib ette riik. (2003)

(82) Loomulikult leiduks ka Eesti *maha müüjaid*, kuid arvan, et enamik inimesi võitleks siiski riigi allesjäämise eest. (2003)

Näites 83 on keelekasutaja kirjutanud lahku omaette tähendusega liitumi *tagaplaan* 'tagumine, kaugem ala; silmapaistmatu, teisejärguline, tähtsusetu koht või positsioon'. Võimalik, et eksaminand on lahkukirjutamisel lähtunud määrsõnade kokku- ja lahkukirjutamise üldreeglist, mille järgi kirjutatakse adverb sõnast, mille juurde ta kuulub, harilikult lahku. Samuti on näitest näha sõna *tagaplaan* sagedane kasutus, kus kohakäänetes muudetakse mõlemat sõnaosa. Kuna suulises kõnes on liitsõna mõlema osa käänamine laialt levinud, võib keelekasutaja tajuda liitumit *tagaplaan* fraasina, sest eesti keeles käänatakse harilikult ainult liitsõna põhisõna. Üksikud erandid on nt *teinepool : teisepoole : teistpoolt, vaenelaps : vaeselapse : vaestlast* (vt jaotis 1.2).

(83) Kultuuri väärtustamine on jäänud *taha plaanile*. (2013)

Näidetes 84 ja 85 on kokku kirjutatud fraasid *ühes kohas* ja *üks hetk*, kus *ühes* ja *üks* käituvad umbmäärase asesõnana, mis osutab identifitseerimata objektile. Kuna nende sõnade ja neile järgnevate substantiivide vahel on tugev tähendusseos ning keelekasutajad on ilmselt tajunud fraase terviküksustena, on võinud see mõjutada neid sõnu kirjalikus tekstis liitma. Näite 85 puhul on võimalik seletus ka tekkinud liitüksuse määrsõnalaadne käitumine lauses.

(84) Küll oli vaja käia *üheskohas* ja siis teises kohas. (2013)

(85) Noorena me võibolla ei märka hoolida, end hoida ja teisi, siis *ükshehk* on sulle oluline kadunud ja tagasi seda tihtipeale ei saa. (2013)

Näites 86 on eksaminand kirjutanud kokku aga kaassõna ja substantiivi fraasis *üle maailma*. Sõnadevaheline tähendusseos ja suur tekstisagedus suulises ja kirjalikus keelekasutuses võis olla põhjus, mis mõjutas keelekasutajat sõnu liitma.

(86) *Ülemaailma* tuleks asendada tuumajaamad ja muud loodusele kahjulikud energia allikad, keskkonna sõbraliku energiaga. (2013)

Kehtivad ortograafiareeglid ei võimalda adpositsioone teiste sõnadega liita, kuid tegelikus keelekasutuses on näha selge suundumus seda teha. Tendentsist liita käändsõnu ja postpositsioone on lähemalt juttu jaotises 3.6.1.

3.2.3. Sidekriipsu kasutamine substantiivide kokku- ja lahkukirjutamisel

Liitsubstantiivide kokku- ja lahkukirjutamise materjali analüüsides eristus ülejäänud kasutusviisidest selgelt sidekriipsu kasutamise varieeruvus. Analüüsitud riigieksamitöodes leidis 28 näidet, kus sidekriips oli kehtivate õigekeelsusnormingute järgi tarbetu. Eesti keeles kasutatakse sidekriipsu nt kokkukirjutistes, mille üks moodustusosa on tsitaatsõna, täht, täheühend või sõnaosa (*x-jalad*); nimelise esiosaga liitomadussõnades (*Läänemere-äärne*); täpsustava täiendosa nimedes (*Kesk-Aasia*). Sidekriipsuga tähistatakse väljajäetelistes liitsõnades korduvat sõnaosa (*koolivennad ja -õed*) ja sellega võib asendada *ja* paaris- ja kordussõnade võrdväärsete osade (*naised-lapsed*) ning rinnastatud täiendite vahel (*prantsuse-eesti sõnaraamat*). Kokkuleppeliselt ühendatakse sidekriipsuga reduplikatiivsete liitmäärsõnade moodustusosad (*samm-sammult*). Sidekriipsu võib panna pikematesse sõnadesse loetavuse eesmärgil, aga ka liitsõna piirile, kus on kõrvuti kolm või enam ühesugust tähte. (EKK)

Kõige suurema osa moodustasid vormid, kus mõlemad sõnad olid ühe ja sama tüvega (reduplikatiivid) (näited 87–90). Kuuel juhul liideti sidekriipsuga kaks substantiivi, kahel juhul korduv adjektiivitüvi. Sellised püsiväljendid nagu *suust suhu*, *inimeselt inimesele* ja *kild killu (haaval)* näitavad lauses, mil viisil midagi toimub, s.t nad käituvad määrsõnalaadselt. Liitsubstantiivide *isa* ja *vanavanemad* puhul on tegu tüve lisamisega iseseisva sageli esineva sõna ette – allpool esitatud näited kuuluvad siiski keeles leksikaliseerunud sugulusterminite hulka.

(87) Rahvakunst levib *suust-suhu* ja *inimeselt-inimesele*. (2003)

(88) Praegu käin tööl ja siin õhtukas teist aastat juba, kus on kõik poole raskem tunnen ma, et korjan oma purustatud elu maast *kild-killu* haaval kokku, kuid need killud ei lõppe ega lõppe otsa. (2003)

(89) Kuid siiski on veel mõned tublid ja tahtejõulised noored, kes on valmis valama higi ja pisaraid oma *isa-isade* talude taastamise nimel. (2003)

(90) Nii see juba on ja oli ka meie vanematega, *vana-vanematega* ja meie esivanematega. (2013)

Ülal esitatud näited illustreerivad olukorda, kus kaks samatüvelist kõrvuti asetsevat vormi kirjutatakse sageli sidekriipsuga kokku. Sellise tendentsi taustal on ilmselt

reduplikatiivsete liitadverbide õigekirjutustava. Nimelt ühendatakse selliste liitmäärsõnade osad, mille esikomponent on nimetavas käändes ja teine *lt*-liiteline määrsõna, kokkuleppeliselt sidekriipsuga. Sellised reduplikatiivsed liitadverbid on nt *aeg-ajalt*, *samm-sammult*, *aasta-aastalt*. Kahte samatüvelist kõrvuti asetsevat sõna, mis ei moodusta ülal kirjeldatud liitadverbi, selle reegli järgi sidekriipsuga ei ühendata. Keelekasutaja teab, et selliseid korduva tüvega liitmäärsõnu tõlgendatakse kokkukuuluvate üksustena ja kirjutatakse sidekriipsuga, ning kannab analoogiameetodil sarnase moodustusmalli üle ka teistele sõnaliikidele.

Peale kahe samatüvelise sõna liitmise kasutati sidekriipsu ka mittereduplikatiivsete tüvede ühendamisel, millest viiel juhul oli tegu substantiivide nominatiivse liitumisega. Kahel korral ühendati sidekriipsuga sõna *lõpp*, ühel korral sõna *tipp* ja ühel korral sõna *naaber* (näited 91–94). Sidekriipsu kasutamine näitab, et eksaminandid ei pidanud neid sõnu eraldiseisvateks, vaid tajusid neid vähemalt osaliselt ühtekuuluvaina. Võimalik tõlgendus on ka soov märkida selgemalt liitsõna piiri, kasutades selleks loetavussidekriipsu. Nii näites 91 *lõppkokkuvõttes* kui ka näites 92 *lõppeesmärk* on kolmest tüvest koosnevad liitumid, viimase puhul jääb esiosa ja liitsõnast põhiosa piirile kahekordne topelttähejärjend. Näites 94 *naaberriikidesse* puhul üks sõna lõppeb ja teine algab sama tähega, mistõttu võis eksaminand otsustada sõnad loetavuse eesmärgil sidekriipsuga eraldada.

(91) Koosneb ta *lõpp-kokkuvõttes* inimestest, keda me nimetame ajakirjanikeks. (2003)

(92) Nende *lõpp-eesmärk*, siit pimeduse kuristikust vabanemine, on asendunud planeetide vahelise rännakuga, millega nad lihtsalt suunavad hooletult, kõrgemal egoismil istudes, meie elu spiraalile antud energiat. (2003)

(93) Näiteks, kui keegi soovib saada *tipp-sportlaseks*, siis peab ta selle jaoks treenima end. (2013)

(94) Osa eestlasi sõidavad kõrvale *naaber-riikidesse*, lootes leida paremat elu ja loomispaika, kuna seal on elatustase palju kõrgem. (2003)

Paaris- ja kordussõnade (nt *emb-kumb*, *luud-kondid*) võrdväärsete osade eeskujul on sidekriipsuga kirjutatud ka inglise keelest laenatud muusikastiili nimetus *hiphop* (näide 95).

(95) Kui noored jõuavad kuhugi ringi, valitakse rahvatantsu, rahvalaulu või mõne muu kodumaise ala asemel, *hip-hop*, breik või teine ala. (2013)

Tarbetut liitmist esines ka singulari genitiivis esiosaga eritüveliste liitsubstantiivide kirjutamisel. Näites 96 on liitsõna *elutunnetus* esiosa sidekriipsuga eraldatud võib-olla

selguse eesmärgil, kuigi liitsõna ei ole nii pikk ega sõnapiire hajutav, et loetavussidekriips õigustatud oleks. Ortograafiareeglite järgi tuleks kokku kirjutada ka näidetes 97 ja 98 *riigiisasid* ja *mõttekonverentse*. Liitsõna osade piiril oleva sidekriipsu näol võib olla tegu selgussidekriipsuga – keelekasutajad peavad sõnu tähenduselt ja struktuurilt kokkukuuluvaks, kuid eraldavad sõnaosad lugemise hõlbustamiseks sidekriipsuga.

(96) Tänapäeva inimene, hävitanud oma põhiloomuse, on kaotanud *elu-tunnetuse*. (2003)

(97) Meedia kaudu saavad kodanikud *riigi-isasid* utsitada ja juhtida tähelepanu tähtsatele aspektidele, mis muidu nägemata võivad jääda. (2013)

(98) Tuleks korraldada rohkem *mõtte-konverentse*, viia läbi konkursse ja anda julgust koos võimalusega end kuuldavaks teha. (2013)

Näidetes 99 on sidekriipsuga ühendatud normingujärgne lahkukirjutus *kodu disainimine*, kus täiendsõna vastab küsimusele *mille?*. Sõnade sidekriipsuga ühendamist võib toetada eksaminandi taju sõnade kokkukuulumisest. Samal ajal ei väljenda keelekasutaja sõnadevahelist seost sidekriipsuta kokkukirjutamisega, vaid kasutab nii-öelda nõrgemat sidet.

(99) Kui oleme jõudnud vastavasse ikka, kus haridus on omandatud, töökoht hea ja üldine majanduslik seis korras, siis tekivad inimesel uued soovid: pereloomine, laste kasvatamine, reisimine, oma *kodu-disainimine*. (2013)

Ka näidetes 100 ja 101 võib sidekriipsuga ühendamine olla tingitud eksaminandi keeletajust, mis ühest küljest peab fraase *Euroopa riigid* ja *eesti rahvas* kokkukuuluvateks, kuid teisalt mitte täielikult liitunud sõnadeks. Kasutuspõhise lähenemise järgi mõjutab keelekasutaja väljendust, s.h ka kirjalikku väljendust, väga palju see, kui tihti mingit keelendit kasutatakse. Mida sagedasem on kahe või enama üksuse koosinemine, seda tõenäolisemalt neid kokkukuuluvatena tajutakse ja suulises kõnes ühe lausungina välja öeldakse. See omakorda võib mõjutada keelekasutajat neid sõnu ka kirjalikult ühendama, nt *eesti rahvas* on kahtlemata sageli esinev fraas.

(100) *Euroopa-riikides* on olemas spetsiaalsed organisatsioonid, kes aitavad inimestele, kellel on midagi välja mõeldud või on vüüsiliselt võimeline mõnda teost paika panna. (2003)

(101) Pealt vaadates näeb nii, et eurooplane enamasti lammutab *eesti-rahvast* ja ise sinna peale loob, mõne oma tegevuse. (2003)

Liitsõnade korduvate osade puhul kasutatakse ühes liitsõnas sageli korduva osa väljajätku (nt *sünnipäev ja -kuu*). Sellistes väljajätkelistes fraasides kasutatakse kirjutamata sõnaosa asemel sidekriipsu. Sarnast lähenemist kasutati ka juhtudel, kui

tegu ei olnud liitsõnadega, vaid fraasidega. Näites 102 on kasutatud sidekriipse omadussõnalise täiendi *vägivaldsetest* ja sellele järgnevate substantiivide *filmidest* ja *arvutimängudest* kirjutamisel. Sidekriipsud viitavad sellele, et omadussõna iseloomustab mõlemat nimisõna. Näites 103 on sama analoogia alusel ühendatud omadus- ja nimisõna; näites 104 numeraal ja substantiiv ja näites 105 on keelekasutaja sidekriipsuga fraasis *Viljandi ja Viru folkloorifestivalid* osutanud, et ürituse üldnimetus *folkloorifestival* kuulub mõlema kohanime juurde.

(102) Tuleb see vägivaldsetest *-filmidest*, *-arvuti mängudest*, alkoholist, narkootikumidest, koolis mittekäimisest, lollusest või millestki muust. (2003)

(103) Vastupidiselt innustas, sest olen täis elujõudu, seikleja, armastan ekstreemsust, *uusi-* ja huvitavaid *elamusi*. (2003)

(104) *Esimese-* ja Teise *maailmasõja* ajal toimus väga palju rünnakuid teiste riikide vastu. (2003)

(105) Tuntud folklooriüritused nagu *Viljandi-* ja *Viru folkloorifestivalid* on alati särasilmseid noori täis, kes lisaks festivali külastamisele seal sageli esinemas või aitamas käivad. (2013)

Sidekriipsu kasutatakse normingu järgi väljajäteliste liitsõnade kokku- ja lahkukirjutamisel, kuid selliste liitsõnade ja fraaside sarnane struktuur on põhjus, miks keelekasutaja on kandnud väljajäteliste liitsõnade kirjutusmalli üle ka ühenditele, mis ei moodusta nimetatud liitsõnu.

Liitsubstantiivi adjektiivne esiosa *väike* on sidekriipsuga eraldatud näites 106 *väikeettevõtted*. Sellise kirjaipildi kasuks võis eksaminand otsustada seetõttu, et tekkinud liitsõna koosneb kolmest tüvest ja sidekriips muudaks sõnapüürid selgemaks – liitsubstantiivi esiosa viimane ja põhiosa esimene täht kattuvad.

(106) Euroopast tuleb palju suuri ettevõtjaid, kes lammutavad meie *väike-ettevõtteid*, nende tegevusi ja äriplaane. (2003)

Kahes eksamitöös eraldasid tütarlapsed sidekriipsuga võõrtüve ja eestikeelse substantiivi (näited 107–108). Keelekasutaja tajub, et võõrtüvi ei saa iseseisva sõnana esineda ja kuulub seega järgneva substantiiviga kokku. Samas kasutab ta tüvede liitmisel nii-öelda nõrgemat sidet – sidekriipsu. Keelekasutaja teeb vahet eesti keelele struktuurilt võõra üksuse ja omasõna vahel.

(107) Füüsikas on seadus, mille kohaselt osakese ning sellele vastanduva *anti-osakese* kohtumisel mõlemad kaovad – muutuvad energiaks – ning vastupidi: suure hulga energia koondumisel võivad osakesed tekkida. (2003)

(108) Paljudel on praegugi selline arusaamine homoseksuaalidest ja *bi-seksuaalidest*. (2003)

Näide 109 illustreerib pronoomeni *igaiüks* kirjakuju varieerumist. Väga paljudel juhtudel kirjutatakse kokkuleppelise liitpronoomeni *igaiüks* sõnaosad lahku, kuid esineb ka kasutust, mil sõnaosad ühendatakse sidekriipsuga.

(109) *Igal-ühel* oleks nagu jumal või isegi mitu. (2003)

Selline kasutus viitab, et keelekasutaja tajub kõnealuse liitpronoomeni osi vähemalt mingil määral kokku kuuluvatena.

Ülaltoodud kasutusjuhtude põhjal on näha, et nii 2003. kui ka 2013. aasta riigieksamitööde valimisse kuuluvates eksamitöödes esines kõige enam singulari genitiivis täiendosaga liigimõisteliste liitsubstantiivide norminguvastast lahkukirjutamist. Sõnadevaheliste tähendusseoste ja ortograafiakokkuleppe järgi kokku kirjutatavaid liitsubstantiive, nagu *keelebarjäär* või *gümnaasiumiharidus*, kirjutatakse toimetamata tekstides sageli lahku. Põhjuseid selleks võib olla mitmeid.

Keeleüksuste tegelik kasutus sõltub väga suurel määral kasutaja keeletajust ja sellest, mis talle vastuvõetav ja loomulik tundub. Eesti keeles on liitsõnad alguspearõhulised, kuid suulises kõnes tekib liitsõna osade piirile mõnikord häälduslik paus. Nii võidakse kirjakeeles liitsõnana kasutatavat keelendit tajuda sõnaühendina, mis seetõttu ka lahku kirjutatakse. Taoliste kasutusjuhtude põhjuste väljaselgitamiseks vajaksid nähtused, kus kokku- ja lahkukirjutamise üle otsustatakse pigem häälduse kui sõnadevaheliste tähendusseoste põhjal, edasist eksperimentaalset uurimist.

Mõlema aastakäigu valimitesse kuuluvates riigieksamitöödes esines ka ortograafiareeglite järgi tarbetut kokkukirjutamist, kui substantiivse põhisõnaga liideti singulari genitiivis substantiiv, mis vastas küsimusele *kelle? mille?* ega näidanud mitte põhisõna liiki või laadi, vaid kuuluvust. Selliste fraaside nagu *tänapäeva ühiskond* või *elu mõte* liitmine kirjalikus keelekasutuses sõltub kõige tõenäolisemalt vastavate sõnade tekstisagedusest. Nagu kasutuspõhist teooriat tutvustavas jaotises 2.1 öeldud, on suure esinemissagedusega fraaside puhul suundumus nende häälduslikuks lähenemiseks ja artikulatorsete liigutuste kattumiseks. Kokkuhääldamine ja ühe terviküksusena tajumine võivad mõjutada sõnade liitmist ka kirjalikus tekstis.

Riigieksamikirjandites kirjutati palju lahku ka *s*-liitumisega liitsõnu – liitsubstantiivide, nagu *rahategemisvõimalus* või *sisseastumiskatsed*, sageda lahkukirjutamise põhjus on ilmselt samuti sõnaosade lahkuhääldamine, rohkem kui

kahe tüve liitmisel (üks liitsõna osa on ise liitsõna) võib-olla tekkinud liitüksuse liiga pikaks pidamine.

Väga suur varieeruvus on ka pronoomenite, eriti liitpronoomeni *igaiüks* ja selle teistes käänetes vormide, nt *igaleühele*, tegelikus kasutuses. Õigekeelsuskokkuleppe järgi kokku kirjutatav substantiivselt määratlev asesõna esineb tegelikus keelekasutuses nii lahku kui ka sidekriipsuga kokku kirjutatuna. Peale selle kirjutati õpilastöodes kokku substantiivselt määratlev asesõna *iga* ja sellele järgnev nimisõna, nt *igakord*. Lahku kirjutatud vorme esineb ka liitpronoomeni *seesama* puhul.

Analüüsitud materjalist eristus selgelt sidekriipsu ülekasutus nimisõna ja sellele eelneva sõna kokku- ja lahkukirjutamisel liitsõnade ja fraaside puhul, kus keelekorraldus seda ette ei näe. Valimisse kuuluvate riigieksamikirjandite kõige silmatorkavamad kasutusjuhud on reduplikatiivsete liitadverbide (*aeg-ajalt*, *samm-sammult*) analoogial moodustatud ühendid, kus sidekriipsuga on ühendatud kaks ühest ja samast sõnatüvest pärinevat nimisõna, mis ei moodusta liitadverbi, nt *inimeselt-inimesele*. Peale selle leidus ortograafiareeglitest hälbivat kasutust liitsõna korduva osa väljajätku (*ooperi- ja balletiteater*) analoogial moodustatud mitteliitsõnalistes ühendites, nt *Esimene- ja Teine maailmasõda* või *Viljandi- ja Viru folkloorifestivalid*. Sidekriipsu võidi kasutada ka selguse (sõnaosade eristamise) eesmärgil sellistes sõnades nagu *naaber-riikidesse* ja *tipp-sportlane*.

3.3. Adjektiivide kokku- ja lahkukirjutamine

Riigieksamitööde valimisse kuuluvates lõpukirjandites olid hindajad teinud omadussõnade kokku- ja lahkukirjutamise kohta 53 veamärget, millest 48 puudutasid käänd- ja omadussõna ning viis määr- ja omadussõna ortograafiat. Kõik adverbi ja adjektiivi kasutusjuhud pärinevad 2003. aasta riigieksamitöödest. Adjektiividest 30 olid *ne-* ja 14 *line-*lõpulised, üheksa puhul oli tegu mõne muud tüüpi omadussõnaga.

Normingu järgi kirjutatakse nimi- või omadussõna järgneva adjektiiviga kokku juhul, kui ühend moodustab kindla omaette mõiste. Näites 110 on eksaminand kirjutanud lahku kolmest eri tüvest koosneva liitadjektiivi *koostööaldis*. Sellise kirja pildi kasuks võis keelekasutaja otsustada, kuna liitumi üks moodustusosa on ise liitsõna. Täiend- ja

põhisõna piirile jääb kolme vokaali järjend, mistõttu võib olla liitum lahku kirjutatud selguse eesmärgil.

(110) Isiklikult arvan, et Eesti on igati tore riik, maailma mastaabis aga oleme igati läbilöögivõimelised, agarad suhteid looma ning *koostöö aldis* rahvas, sest ühtsuses ja usalduses peitub jõud. (2003)

Omaette tähendust kannavad ka näited 111 *kõikvõimalikud* 'vähegi mõeldavad' ja 112 *keskkonnasõbralik*. Esimese liitsõna kokku- ja lahkukirjutamisel võis keelekasutaja otsust mõjutada see, et neid sõnu saab teatud kontekstis ka lahku kirjutada – *kõik võimalik* 'kõik, mida saab ette võtta'. Näite 112 puhul võis lahkukirjutamise tingida pikkuspõhimõte.

(111) Meis peituvad *kõik võimalikud* ihad ja salasooovid, mida on vaja vaid arendada. (2003)

(112) Terve planeet on *keskkonna sõbralik* ja reostused minimaalsed. (2013)

Näites 113 on keelekasutaja kirjutanud lahku omaette tähendusega adjektiivi *mittemidagiütlevad*, samal ajal kui kokku on kirjutatud liitadjektiivi osad *mitte* ja *midagi*, osutades muutumatu sõna *mitte* ja sellele järgneva sõna kokkukirjutamise suundumusele (vt jaotis 3.6.2). Võimalik, et eksaminand pidas kolme tüve liitmisel tekkivat sõna liiga pikaks. Pikkuspõhimõtte järgi on tõenäoliselt kirjutatud lahku ka näites 114 *iseenesest mõistetavana*.

(113) Ajakirjanik peab hoolitsema selle eest, et inimestel oleks piisavalt lugemist, et artiklid ei oleks sisutühjad ja *mittemidagi ütlevad*. (2003)

(114) Tänapäeval on meil vaba Eesti riik, kuid tundub, et sellest tõsiselt ei hoolita ja seda võetakse *iseenesest mõistetavana*. (2013)

Määrsõnaliselt tarvitavad adjektiivid kirjutatakse kokkuleppe järgi järgnevast omadussõnast lahku. Näites 115 on keelekasutaja otsustanud kokkukirjutise kasuks, kuna *tohtu* (nagu teisedki määrsõnaliselt kasutatavad omadussõnad, nt *ääretu*, *hirmus*, *üüratu*) ja sellele järgneva adjektiivi vahel on tihe tähendusseos, sõnaühend hääldub ja seda analüüsitakse ühe üksusena ning võidakse seetõttu ka kirjalikus tekstis liita.

(115) Et näidata ka kiriku võimu, ehitati *tohtusuuri* kirikuid, kuid nüüd ehitatakse näiteks suuri ja kõrgeid pangahooneid ja kui kirikus oli ja on pühaks kohaks altar, siis panga pühaks kohaks on saanud pangautomaat. (2003)

Tarbetuid sidekriipse (ja jutumärke) on kasutatud omadussõna tähenduses *sinimustvalge* kirjutamisel (näide 116). Kui jutumärgid viitavad eelkõige sõna ülekantud tähendusele, siis sidekriipsudega võis keelekasutaja soovida eraldada moodustusosi selguse pärast.

Ühest küljest on eksaminand võinud pidada kolme tüve teatud määral kokku kuuluvateks, teisalt leidnud vajaliku olevat tüvede piirid selgelt esile tuua. Sidekriipsu kasutamise taustal võib olla ka paarisnimisõnade nagu *lasteaed-alkool* kirjutustava.

(116) Põhjarahvas tõestas, et „*sini-must-valge*“ patriotism ei hääbu. (2003)

Kõige suurema grupi *line*-lõpuliste liitadjektiivide kokku- ja lahkukirjutamise näidetest moodustavad kasutusjuhud põhisõnaga *vaheline*, mida kirjutati eelnevast mitmuse omastavas nimisõnast lahku 11 korral (näited 117–118). Lahkukirjutamise võib taoliste liitsõnade puhul nagu *põlvkondadevahelised* ja *riikidevahelisi* põhjustada hääldamisel tekkiv paus liitsõna osade piirile, samuti tekkinud liitüksuse pikkus.

(117) *Põlvkondade vahelised* väärtushinnangud on pidevas muutumises. (2013)

(118) Iraagi sõja ümber toimuv segadus on muutnud *riikide vahelisi* suhteid. (2003)

ne-lõpulistest omadussõnadest esines kõige rohkem adjektiivi *aastane* ja sellele eelneva käändsõna normingust häälbivat kasutust, seda nii arvsõnalise kui ka numbrilise esiosa puhul (näited 119–120). Esimese puhul võib kokku- ja lahkukirjutamist mõjutada liitumi pikkus, teise puhul aga see, et numbri ja sõna liitmine ei tundu keelekasutajale loomulik. Sama analoogia põhjal võidakse lahku kirjutada ka arvsõna ja sellele järgnev *aastane*.

(119) Näiteks mängukaru, *kaheksateist aastane* ei mängi enam sellega. (2013)

(120) Minu 98 *aastane* vana-vanaemagi jutustab tihti lugusid noorusajast. (2003)

Ortograafiareeglite järgi kirjutatakse käändsõna *ne*- ja *line*-liitelisest omadussõnast lahku, kui käändsõnal on omakorda käändsõnaline täiend nagu *vanemate ja laste vaheline* ning *15–20 aasta tagune* (näited 121–122). Keelekasutajat võis eksitada teadmine, et *ne*- ja *line*-liitelised adjektiivid kirjutatakse eelneva käändsõnaga kokku, kuid täiendi kohta käivast reeglist ei pruukinud eksaminandid teadlikud olla või on selle reegli rakendamine liiga keeruline, sest eeldab fraasistruktuuri analüüsimise oskust.

(121) Kui väikesele poisipõngerjale või tüdrukutirtsule öeldakse, et sünnipäevalt tuleb koju tulla kell kümme, aga kui see noor kodanik lubadusest kinni ei pea, siis on *vanemate- ja lastevaheline* usaldusside nõrgenenud. (2003)

(122) Meenutagem *15–20 aastatagust* režiimi, kui ajakirjanikud võisid kirjutada seda, mida lubati. (2003)

Riigieksamikirjandite valimis esinenud üksikjuhud käänd- ja määrsõna ning adjektiivi kokku- ja lahkukirjutamisel on toodud näidetes 123–125. Näites 123 eelneb *line*-

adjektiivile nimi *Jovi*. Norming näeb ette nime ja *ne-* või *line-*adjektiivi ühendamise sidekriipsuga. Lahkukirjutamise põhjus võib olla sarnane numbri ja *ne-*liitelise adjektiivi tegeliku kasutusega – nime tajutakse eraldiseisva üksusena, mida tavaliselt muude sõnadega ei liideta.

(123) *Jovi nimelise* firma toote valikusse kuuluvad näiteks: eri liiki vesivärvid, värvilised pliatsid, viltpliatsid. (2003)

Näites 124 on eksaminand kirjutanud kokku *vähe tõenäoline*. Normingu järgi kirjutatakse määrsõnaliselt tarvitav adjektiiv järgnevast omadussõnast lahku. Kokkukirjutamise võis selles suure tekstisagedusega sõnaühendis tingida kokkuhääldamine.

(124) *Vähetõenäoline*, et see kedagi kohe Eestisse sõitma kutsuks. (2003)

Järgneva adjektiiviga tuleks kokku kirjutada ka näites 125 adjektiivitüvi *maru-*, mis intensiivistab omadussõna *vihane* tähendust. Võimalik, et peale tugeva rõhutamise selle sõna hääldamisel on keelekasutaja valikut liitsõna moodustusosad lahku kirjutada mõjutanud ka sõna *maru* mitmetähenduslikkus – substantiiv tähenduses 'torm' on iseseisev sõna.

(125) See inimene, kes enda kohta loeb, saab küll *maru vihaseks* ajakirjaniku peale. (2003)

Empiirilise materjali analüüsist on näha, et kõige rohkem esineb varieerumist *(li)ne-*omadussõnade ja nende eelnevate sõnade kokku- ja lahkukirjutamises. Sageli kirjutatakse eelnevast käändsõnast lahku suure esinemissagedusega adjektiive *vaheline* ja *aastane*, kuid nagu kaassõnaühendite puhulgi ei ole *(li)ne-*lõpuliste adjektiivide normingust hälbiv kasutus üksnes kindlate sõnade keskne, vaid üldisem suundumus.

Liitsõnalisusest annab eesti keeles märku liitumite alguspearõhk, kuid häälduslikult ei ole harv liitsõna moodustusosade lahkuhääldamine suulises keelekasutuses. Sõnadevahelise pausi tõttu võib keelekasutaja tajuda liitsõnu sõnaühenditena, hääldusliku lähenemise tõttu sõnaühendeid aga liitsõnadena.

Kui suure tekstisagedusega liitsõnade kokku- ja lahkukirjutamisel eksitakse kehtiva normingu vastu, on reegli mitteteadmise kõrval üks võimalik tegur ka keelekasutaja arvamus, et ta kirjutab normingupäraselt ega pea vajalikuks sõna kirjaipilti õigekeelsussõnaraamatust kontrollida (eesti keele riigieksamil on lubatud ÕSi kasutada).

3.4. Numeraalide kokku- ja lahkukirjutamine

Valimisse kuuluvates töödes kirjutati viiel korral ortograafiareeglitest hälbivalt arvsõnu, neljal juhul tarvitati liigset kokku-, ühel juhul lahkukirjutust. Eksamitöodes esines kolmel juhul numeraali ja arvsõna *tuhat* kokkukirjutamist (näide 126). Kokkuleppeliselt kirjutatakse eraldi ka *sajad* (näide 127).

(126) Leidub rohkelt naiivseid vastajaid, kes alla *paarituhande* euro kuus pole nõus töötegemise poole vaatamagi.

(127) Ajakirjanduse ajalugu võime kokkulugeda umbes *kahesajaviiekümne* aasta jooksul.

Näites 128 on eelnevast sõnast lahku kirjutatud aga arvsõna *-kümmend*, mis iseseisva vormina ei esine.

(128) Lisaks on veel tasuta energia vahendid, mis leiutati juba *mitu kümnend* aastat tagasi, kuid hoiti avalikkuse eest, sest jällegi oli asi seotud rahaga.

Kuigi arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamisel esines normingust hälbivat kasutust kahe aastakäigu eksamitöodes vaid viiel korral, viitavad ülaltoodud näited suundumusele kirjutada eelneva sõnaga kokku arvsõna *tuhat* ja järgneva sõnaga arvsõna *sada*.

Arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamine on eesti kirjakeeles kokkuleppeline, järgitakse juurdunud õigekirjutustraditsiooni (vt jaotis 1.1.2.1), s.t et häälduslikult ei pruugi kõik kokkukirjutised ühe sõnana kõlada ning sõnaühendid võivad kokku häälduda. Seega on arvsõna *tuhat* eelnevast sõnast lahku kirjutamine kokkuleppeline ja kuna selliseid arvsõnafraase tajutakse ning analüüsitakse ühe terviküksusena, võib ette tulla nende sõnade liitmist kirjalikus keelekasutuses. Sõnadevahelisi tugevamaid tähendusseoseid väljendatakse liitmisega kirjalikus tekstis.

3.5. Verbide kokku- ja lahkukirjutamine

Analüüsimiseks valitud riigieksamitöodes olid hindajad märkinud 68 verbide kokku- ja lahkukirjutamise viga, neist 56 2003. aasta ja 12 2013. aasta riigieksamitöodes. Järgnevalt esitatakse verbide kokku- ja lahkukirjutamise tegeliku kasutuse analüüsi tulemused. Vaadeldakse verbide pöördelisi ja käändelisi vorme ning *mine*-tuletiste kokku- ja lahkukirjutamise suundumusi. *mine*-tuletiste kasutusnäiteid käsitletakse selles jaotises, kuna need on seotud ühend- ja väljendverbi temaatikaga.

Ühend- ja väljendverbivormide kokku- ja lahkukirjutamise laialdast varieerumist võivad lisaks normingute spetsiifilisusele mõjutada ka sellised püsiühendid, mis ei

moodusta ühend- või väljendverbe ning millele ei kehti ühend- ja väljendverbide ortograafiat puudutavad normingud. Eesti keele püsiühendeid on uurinud Kadri Muischnek doktoritöös „Verbi ja noomeni püsiühendid eesti keeles“ (2006).

Verbide õigekirjutuse üldreegli järgi kirjutatakse käandsõnad, määrsõnad ja verbide tegevusnimed verbi pöördelistest ja käandelistest vormidest lahku, kuid liit-, ühend- ja väljendverbide puhul see reegel alati ei kehti. Enne Emakeele Seltsi keeleteoimkonna 2012. aasta otsust (ESi keeleteoimkond) kehtis ühend- ja väljendverbide kokku- ja lahkukirjutamisel reegel, mille järgi ühend- ja väljendverbide osad kirjutatakse lahku, kuid nendest verbidest moodustatud tuletised kokku. Nii kokku kui ka lahku lubas reeglistik kirjutada lauses täiendi või öeldistäitena esinevaid oleviku kesksõnu ja täiendina esinevaid mineviku kesksõnu ning *mata*-vorme. See normingumuudatus on ka põhjus, miks 2003. aasta riigieksamitöödest pärit kasutusjuhte on mitu korda rohkem kui 2013. aasta riigieksamitööde näiteid.

Kõikidest normingust hälbivatest verbikirjutuse juhtudest moodustasid suurima osa väljend- ja ühendverbid ning nendest verbidest moodustatud *mine*-tuletised – 2003. aasta riigieksamitöös oli selliseid verbe ortograafiareeglist hälbivalt kirjutatud 27 juhul. 2003. aastal kehtinud õigekirjareeglite järgi tulnuks seega kokku kirjutada näidetes 129–131 sõnad *väljaütlemiseks*, *mahamüümine* ja *kasusaamise*.

(129) Sama kehtib ka rahvuste kohta – maailmas domineerivad ikkagi need, kellel on kaalukam ja võimsam hääli oma ideede *väljaütlemiseks* ning need, keda arvuliselt lihtsalt on rohkem. (2003)

(130) Toimub metsa massiline *maha müümine* ja lõikamine. (2003)

(131) Põhjuseks võib olla nii otseste kogemuste puudumine kui ka *kasu saamise* võimalus. (2003)

Ülal esitatud näited illustreerivad 2003. aastal verbide kokku- ja lahkukirjutamise üht suurimat probleemi. Ühend- ja väljendverbide *mine*-tuletiste osi kirjutati väga sageli lahku. Ilmselt tekitas keelekasutajates kõige rohkem segadust asjaolu, et ühend- ja väljendverbide kokku kirjutatud vormid olid lubatud ainult kindlates lauseümbrustes ning üldiselt tuli nende osad kirjutada teineteisest lahku. Kuna nimetatud reegli vastu eksiti palju ja järjekindlalt, otsustas Emakeele Seltsi keeleteoimkond 2012. aasta suvel aktsepteerida mh *mine*-tuletiste puhul nii kokku- kui ka lahkukirjutamist (ESi keeleteoimkond).

Kõige suuremat probleemi, mille näiteid pärineb mõlema uuritud aastakäigu riigieksamitöödest, valmistas keelekasutajatele infiniitsete vormide kokku- ja

lahkukirjutamine. Infiniitsed ehk verbi käändelised vormid on pöörd sõna sellised vormid, mis ei saa lauses üldjuhul iseseisva öeldisena esineda. Samuti avalduvad infiniitsete vormide morfoloogilised kategooriad enamasti vaid osaliselt. Infiniitsed vormid on tegevusnimed, partitsiibid ja *des*-vorm. (EKK)

Kümnes eksamitöös kirjutati eelneva käänd- või muutumatu sõnaga kokku *da*-tegevusnimi (näited 132–134). Selliseid vorme tajutakse sisult ja struktuurilt ühtekuuluvatena ja nende liitmise põhjus kirjalikus kasutuses ongi ilmselt ühe sisu- ja vormiüksusena tajumine. Kokkukirjutamise taustal võivad olla ka samadest tüvedest moodustatud nimisõnad, nt *täideviimine*.

(132) Inimesed nagu kardaks suurelt unistada ning neid ka *täideviia*. (2013)

(133) On võimalik *ajasrännata*, on võimalik, et on olemas UFO-d jne. (2013)

(134) Õnneks on ka väga palju neid inimesi, kes aitavad *ülesehitada* seda, mis on teiste poolt hävitatud. (2003)

Ühel juhul oli kokku kirjutatud ka verbi pöördeline vorm ja *da*-tegevusnimi. Näites 135 on eksaminand kirjutanud kokku fraasi *võib olla*. Selle põhjus võib olla sarnasus rõhumäärsõnaga *võib-olla*, mida kirjutati mitmel korral ortograafiareeglite vastaselt sidekriipsuta kokku (vt jaotis 3.6.2).

(135) Jumalaid *võibolla* mitmeid. (2003)

Teine rühm tegevusnimesid, mille kokku- ja lahkukirjutamises esines normingust hälbivat kasutust, olid *ma*-infinitiivi ehk supiinivormid, mille osi kirjutati kokku 8 juhul (näited 136–139). Nagu ülaltoodud *da*-tegevusnimede puhulgi tajutakse ja analüüsitakse ühend- ja väljendverbide *ma*-tegevusnimesid ühe kokkukuuluva üksusena. Ühtse tervikuna tajutavad sõnad kipuvad ka kirjalikus keelekasutuses liituma. Võib-olla mõjutavad keelekasutajat ka omaette tähendusega kokku kirjutatud tuletised *sisseastumine* ja *lugupidamine*, mille analoogial käändelisi vorme kirjalikus keelekasutuses liitma kiputakse.

(136) Ma loodan, et inimesed hakkavad ikka järjest rohkem loodusest hoolima ja *lugupidama*, kui poleks loodust poleks meil puhast õhku mida hingata ja poleks ilusat rohelist oleks kõik üks hall mass. (2013)

(137) Kui enne peatas paljusid noori ülikooli *sisseastumast* õppemaks, siis seda enam ei ole kuues ülikoolis. (2013)

(138) See aga ei pannud mind rahvustraditsioone rohkem armastama vaid hirmutas nii, et olin peagi valmis oma kodu *mahajätma*. (2003)

(139) Keegi pole loodud siia ilma elule *allavanduma*, tuleb näha oma väärtusi ja sirge seljaga elus edasi astuda. (2003)

Sarnaselt *da-* ja *ma-*infinitiividega on näites 140 kirjutatud kokku ka adverb ja *vat-*tegevusnimi.

(140) Kommunistidele eelnenud riigikorra lõhkumine osutus suhteliselt kergeks seetõttu, et absolutistlik keisririik oli oma aja ära elanud ning üha väiksem hulk inimesi tundis end sellega tõsiselt *ühtekuuluvat*. (2003)

Analüüsitud eksamitöös leidis ortograafiareeglitest häälbivat kasutust ka liitajavormide koosseisu kuuluvate kesksõnade kokku- ja lahkukirjutamisel (kokku 16 eksamitöös). Kuus korda kirjutati vaba määrsõnaga kokku *nud*-partitsiip (näited 141–142). Kokkukirjutamine on tõenäoliselt tingitud ühest küljest nende fraaside sagedasest koosinemisest ja teisalt tõenäoliselt suure esinemissageduse mõjul kahe sõna kokkuhääldamisest. Selliseid vorme võidakse tajuda kokkukuuluva üksusena, mis on seotud nii tähenduselt kui ka struktuurilt.

(141) Küll aga on *väljakujunenud* üldised ja sarnased mõttelaadid. (2013)

(142) Samuti Euroopa „metsalombikestes“ väga haruldased, siin aga *laialtlevinud*, hunt, karu ja ilves. (2003)

Sarnaselt *nud*-partitsiibiga kirjutati kuuel juhul kokku ka *tud*-partitsiip ja sellele eelnev sõna. Näites 143 on kokku kirjutatud pronoomen *oma* ja sellele järgnev verbi *andma* käändeline vorm *antud*. Kokkukirjutamise põhjus võib olla kahe sõna häälduslikus lähenemises suulises kõnes – üks sõna lõpeb ja teine algab sama häälikuga, mistõttu toimub sõnade hääldamisel artikulaatorsete liigutuste kattumine. Näites 144 on liidetud adverb ja *tud*-kesksõna. Kolmes eksamitöös kirjutati kokku ühendverbivorm *kaasa arvatud* (näide 145). Seda suure tekstisagedusega sõnaühendit tajutakse tõenäoliselt ühe terviküksusena, mille moodustusosi ei paigutata tekstis ümber. Tähenduslikku ja struktuurilist kokkukuulumist väljendatakse sageli kokkukirjutamisega.

(143) Kuulsused, lugedes ajakirjadest *omaantud* intervjuusid väidavad, et need on liiga pealiskautselt ja tõde moonutavalt kirjastatud. (2003)

(144) Lastakse liigselt mõjutada sellest, mis on ühiskonnas *ettekirjutatud*. (2013)

(145) Peagi tunnustasid meie iseseisvust mitmed riigid, *kaasaarvatud* Venemaa. (2003)

Infiniitse verbivormi ja sellele eelneva sõna kokkukirjutust esines riigieksamitööde valimis viiel juhul ka *v*-partitsiipide puhul, näited pärinevad 2003. aasta eksamitöödest. Näidetes 146 ja 147 on kirjutatud kokku tõenäoliselt suure tekstisageduse tõttu adverb

ja *v*-kesksõna vabad ühendid *tõsiselt võetav* ja *ees olevast*. Viimase puhul võis keelekasutajat mõjutada ka partitsiibi *eelolev* 'tulev, eelseisev' kirja pilt, kuid sõnade liitmist takistab laiend *meist*.

(146) Et sedasi ei juhtuks, peab ajakirjanik olema aus, enesekindel, tugeva iseloomuga ja aktiivne – just selliste omadustega ajakirjanik on *tõsiseltvõetav*. (2003)

(147) Eesti areng oli silmaga märgatav, möödusime ju majanduslikus mõttes vast alguse saanud Nõukogude Liidust, ning praegu meist *eesolevast* Soomestki. (2003)

Näites 148 on kokku kirjutatud substantiivi *haige* ainsuse osastav vorm ja verbi *tegema* *v*-kesksõna, seda tõenäoliselt kokkuhääldamise tulemusena.

(148) Toomas Nipernaadi, August Gailiti samanimelise teose peategelane, oli kahtlemata huvitav segu ühest küljest kelleski imetoredast ning samas ka teravalt *haigettegevast*. (2003)

Neljal juhul tarvitati kokkukirjutust adverbi või käandsõna ja *des*-vormi puhul. Näidetes 149–150 on kokku kirjutatud *vaeva nähes* ja *sisse astudes*. Nagu ülejäänud infiniitsete vormide puhulgi on vormid liidetud tõenäoliselt nende ühe sisuüksusena tajumise pärast.

(149) On ilmselge, et kui sooviks on näiteks saada ilma midagi tegemata maailma rikkaimaks inimeseks on see suhteliselt ebatõenäoline, kuid soovides näiteks lõpetada ülikool endale sobival erialal ning selle nimel ka pingutades ja *vaevanähes* on see kindlasti võimalik. (2013)

(150) Kuna meil on elatustase liiga madal, siis meie rahvas üritab tõsta seda *sisseastudes*, Euroopaliitu. (2003)

Peale infiniitsete verbivormide kokku- ja lahkukirjutamise probleemide esines 2003. aasta valimi ühes riigieksamikirjandis ka verbi finiiitse ehk pöördelise vormi normingust häälbivat kasutust. Näites 151 on eksaminand kirjutanud kokku ühendverbi lihtmineviku teise pöörde vormi *taga kiusas*. Ühendverbi moodustusosade tiheda tähendusseose tõttu võib keelekasutaja analüüsida neid üheks tervikuksuseks. Kokkukirjutamist mõjutab kindlasti ühendverbi tekstisagedus.

(151) Hoolimata sellest, et keiser Timotheusi *tagakiusas* ja lasi ka vahistada, toimis Timotheus siiski enda sisemuse järgi. (2003)

Riigieksamitööde valimisse kuuluvate kirjandites esinevat tegelikku verbikasutust analüüsides selgus, et 2003. aastal kasutati toimetamata tekstides ulatuslikult ortograafiareeglitest häälbivat kirja pilti ühend- ja väljendverbide *mine*-tuletiste kokku- ja lahkukirjutamisel. Pärast ESi keeletoimkonna 2012. aastal kinnitatud otsust aktsepteerida ühend- ja väljendverbide *mine*-tuletiste puhul nii kokku- kui ka lahkukirjutamist on 2013. aasta riigieksamitöös ootuspäraselt märgatavalt vähenenud verbide ortograafiat puudutavate veamärgete hulk.

Keelekasutajate jaoks on problemaatiliseks jäänud aga käänd- ja määrsõnade ning verbide tegevusnimede ja verbi käändeliste vormide normingust hälbiv kasutus. Kuigi aastakäikude lõikes on finiiitsete vormide normingust hälbiv kasutus vähenenud – 2003. aastal kirjutati selliseid vorme kokku 29 korral, 2013. aastal 12 korral –, näitab analüüs suundumust infiniitsete verbivormide osi (*ma-* ja *da-*infinitiiv ning *nud-* ja *tud-*kesksõna) kirjalikus tekstis ühendada.

3.6. Muutumatu sõnade kokku- ja lahkukirjutamine

Selles alapeatükis analüüsitakse määr- ja kaassõnade kokku- ja lahkukirjutamist 2003. ja 2013. aasta riigieksamikirjandites. Kaassõna ehk adpositsioon kirjutatakse käändsõnast, mille juurde ta kuulub, alati lahku. Adverbidki kirjutatakse teistest sõnadest harilikult lahku, kuid üldreegel ei kehti omaette tähendusega liitmäärsõnade kohta.

3.6.1. Adpositsioonide kokku- ja lahkukirjutamine

Valimisse kuuluvates riigieksamikirjandites kirjutati määr- ja kaassõnu kehtivate ortograafiareeglite vastaselt kokku või lahku 117 korral. Kõikidest normingust hälbivatest kasutusjuhtudest puudutasid kaassõnade kokku- ja lahkukirjutamist 41 ning määrsõnade kokku- ja lahkukirjutamist 76 kasutusjuhtu. Empiirilise materjali analüüsist selgus, et kui noormeestele oli võrdselt problemaatiline nii kaas- kui ka määrsõnade õigekiri, siis tütarlapsed kasutasid adverbide puhul norminguvastast kirja pilti tunduvalt rohkem kui kaassõnade kokku- ja lahkukirjutamisel. Tütarlaste riigieksamitöodes oli märgitud 48 adverbiviga 15 kaassõnavea vastu.

Kõige rohkem kirjutati riigieksamitöodes kokku kaassõnafraase *minu arust/ arvates*, ja *minu meelest*, mõlemat kolmel korral. Näidetes 152–153 toodud kasutus ei ole haruldane, suure tekstisagedusega kaassõnafraasid häälduvad tihti ühe lausungina, mis võib mõjutada keelekasutaja otsust need sõnad ka kirjalikus tekstis liita.

(152) Praegu aga hinnatakse neid koopamaalinguid väga, kuigi on need *minuarust* lihtsalt mingid sikedised aga võibolla hinnatakse neid sellepärast, et nad on väga vanad. (2003)

(153) *Minumeelest* oleks meil väga palju õppida Soome haridussüsteemilt. (2013)

Samamoodi on suundumus kokku kirjutada substantiiv ja kaassõna *pool*, mille normingust hõlbivat kirjaipilti esines neljas riigieksamitöös (näide 154). Näites 155 on kokku kirjutatud kaassõnaühend *selle järgi*.

(154) Seega peaks inimkond rohkem hakkama tootma asju mida saab taaskasutada või mis laguneb aastatega, sest muidu varsti on *igalpool* prügimäed. (2013)

(155) Mida uudsem ja kallim telefon, seda suurem nõudlus *sellejärgi* on. (2013)

Kaassõnaühendeid, mida toimetamata tekstides sageli kokku kirjutatakse, moodustatakse ka adpositsioonidega *peale*, *pealt* ja *pidi* (näited 156–158).

(156) Tõsiasi, et tänapäeval on nii kerge kontakti luua teise inimesega on kindlasti nõrgestanud tänapäeva noort suhtlusvõimete *kohapealt*. (2013)

(157) On soov kiirelt omandada mõni lihttöölise amet, et saaks kiirelt tööle ja võtta korter mõne sõbraga *kahepeale* ning lihtsalt olla ja niiviisi läbi elu libiseda. (2013)

(158) Tuleb ära unustada see eestlastele omane häbelikkus ning tuleb avada oma silmad, mitte minna narkootikumide, alkoholi ja tubaka *teedpidi*. (2013)

Tendentsi, kus keelekasutajad kirjutavad kokku käändsõna ja adpositsiooni, näitavad ka ülejäänud valimisse kuulunud riigieksamikirjanditest pärit näited. Seda, et suundumus on üleüldine, mitte üksikute sõnade ja fraaside keskne, kinnitab enamiku eksamitöodes olevate kokkukirjutiste ainulaadsus. Mõned üksikjuhtumid käänd- ja kaassõna kokkukirjutamisest on esitatud näidetes 159–162.

(159) Nende ebaseadusliku tegevuse kohta algatati kriminaalasi, ning võeti *vahialla*. (2003)

(160) Suhtlemine oma naabrite, liitlaste ja teiste *maapeal* asetsevate riikidega on äärmiselt oluline, kuna saadakse informatsiooni ja teadmisi edasi liikumiseks ning tegutsemiseks. (2003)

(161) Inimesed veedavad ebamõistlikult palju aega tööl *perearvelt*. (2013)

(162) Selge on see, et eelnevad põlvkonnad väga palju tulevaste peale *keskkonnaosas* ei mõelnud. (2013)

Kaassõnafraaside moodustusosade vahel on tugevad tähendusseosed. Sujuva lausungina kokkuhääldamine suulises kõnes mõjutab keelekasutajat kaassõnafraase ka kirjalikus keelekasutuses liitma. Kaassõnafraaside kokku- ja lahkukirjutamist uurinud Külli Habicht ja Pille Penjam on toonud välja, et keelekasutajad tuginevad adpositsiooni-fraase kirjutades pigem oma keeletajule ja sellele, mis tundub vastavas kontekstis vastuvõetav. Peale selle võib keelekasutaja valikuid mõjutada ka nt liitmäärsõnade kirjutustava. Kaassõnafraase käsitletakse ühe terviküksusena, millel on omaette tähendus, ja nende kokkukirjutamisega rõhutatakse seda. (2007: 62, 63) Kokku

kirjutatud kaassõnafraaside ühe tähendusliku tervikuna tajumisele on viidanud ka Anni Jürine (2009).

3.6.2. Adverbide kokku- ja lahkukirjutamine

Adverbide kokku- ja lahkukirjutamisel tuleb arvestada mitmete aspektidega, nt kas tegu on liitmäärsõnadega, kindlate või ebakindlate kokkukirjutistega või on lubatud kirjutada mõlemal viisil. Kindlalt kokku kirjutatakse sellised liitadverbid ja liitsidesõnad, kus kokkukirjutisel on lahkukirjutisega võrreldes erisisu. Kuna Emakeele Seltsi keeleteimkond võttis 2012. aastal vastu määrsõnade kokku- ja lahkukirjutamist puudutava otsuse, millega muuhulgas aktsepteeritakse rööpset kirjutustava muutumatute sõnade *võib-olla* ~ *võibolla* ja *kas või* ~ *kasvõi* puhul, erinevad 2003. ja 2013. aasta riigieksamitöodes märgitud veatüübid mõnevõrra.

Adverbi *nii-öelda* puhul eristus selgelt eri aastakäikude riigieksamikirjandites esinev kasutus: 2003. aasta riigieksamitöodes kirjutati *nii-öelda* sõnaosad seitsmel juhul lahku (näide 163), 2013. aasta riigieksamitöodes aga kolmel juhul sidekriipsuta kokku (näide 164).

(163) Ajalehtedes on ilmunud artiklid, mis räägivad *nii öelda* uutest eesti rahvusluse esindajatest. (2003)

(164) Kui need teises lauas *niiöelda* mökud rüütliid tulid meid sõimama, astusid meie rüütliid kaitseks välja, mis on ka loomulik. (2013)

Kuna kõik näited pärinevad eri eksaminandide küpsuskirjanditest, peegeldab lahkukirjutuste hulk 2003. aasta eksamitöodes üldist tendentsi adverbi *nii-öelda* osade lahutamiseks kirjalikus keelekasutuses, teisalt räägivad 2013. aasta riigieksamitööde kokkukirjutised sellisele suundumusele vastu. Seega võiks seda nähtust mahukama materjalihulga ja *võib-olla* ka katseliste meetodite toel põhjalikumalt edasi uurida, et selgitada välja tegelik suundumus. Kui sellise uurimuse tulemused viitavad adverbi *nii-öelda* ulatuslikule normingust hälbivale kasutusele toimetamata tekstides, võiks kaaluda Emakeele Seltsi keeleteimkonnale ettepaneku esitamist selle adverbi kokkukirjutamise norming üle vaadata.

Teine adverb, mille tegelik kasutus keelenorminguga võrreldes palju varieerus, oli rõhumäärsõna *võib-olla* kokku- ja lahkukirjutamine. 2003. aastal kehtinud ortograafiareeglite järgi tulnuks *võib-olla* sidekriipsuga kokku kirjutada. Riigieksami-

töodes kirjutati see adverb viiel korral sidekriipsuta kokku (näide 165). Tegelikult keelekasutuse erinevus norminguga määratust oligi põhjus, miks Emakeele Seltsi keeleteimkond otsustas selle adverbil kokku- ja lahkukirjutuses rõõpsust oma 2012. aasta otsuses aktsepteerida.

(165) Just teadmine, et midagi täiesti tavalist on võimalus kaeda *võibolla* viimast korda, teebki iga elatud hetke ilusaks. (2003)

Sama reeglimuudatusega muutis ESi keeleteimkond vabaks ka adverbil *kas või* kokku- ja lahkukirjutamise. 2003. aasta riigieksamikirjandite valimisse kuuluvates töodes kasutati kaheksal korral selle määrsõna kokkukirjutust (näide 166).

(166) Võtkem *kasvõi* Puškini „Jevgeni Onegin“ või Fitzgeraldi „Great Gatsby“. (2003)

Keelekasutajad tajuvad muutumatuid sõnu *võib-olla* ja *kas või* ilmselt liitsõnadena. Kuna selliste muutumatute sõnade osad ei muutu üheski kasutuskontekstis ja nende vahele ei saa paigutada teisi sõnu, kinnistuvad need keelekasutaja mällu ühe tervikliku üksusena. Seetõttu lubabki norming kasutada toimetamata tekstides laialt levinud kokkukirjutisi *võibolla* ja *kasvõi* rõõpselt varem kehtinud vormidega. Võimalik, et sarnased muutused on toimumas ka adverbiga *nii-öelda*.

Peale ülal toodud adverbide esines varieeruvat kirjaipilti ka määrsõna ja sellele liitva *poole* ja *poolt* kirjaipildis (näited 167–169), eriti liitsõna *kuhupoole* puhul. Ortograafiareeglite järgi kirjutatakse määrsõna ja sellele järgnev *poole* või *poolt* kokkuleppeliselt kokku, kusjuures adverb käändub kolmes kohakäändes.

(167) *Sinna poole* pürgivad kõik tänapäeva nii väikesed kui ka suuremad riigid. (2003)

(168) Oleneb *kus poolt* tuul puhub, kas idast või läänest. (2003)

(169) Kõigil inimestel on soovid ning eesmärgid, *kuhu poole* nad püüdleval. (2013)

Lahkukirjutamine võib olla tingitud liitsõna esimese osa tugevast rõhutamisest, mistõttu tekib liitsõna osade piirile paus. Selliste suure esinemissagedusega sõnade lahkukirjutamine tekitab huvitava vastuolu, kus kokku kuuluvald üksusi lahutatakse, aga normingupärased lahkukirjutused, nt kaassõnafraasid, mis on samuti suure tekstisagedusega, kirjutatakse kokku. Ühest küljest võib sellise kasutuse taustal olla mõne teise üksuse analoogia – nt käändsõna kirjutatakse järgneval sõnast *poole* lahku, määrsõna sellega kokku ning üks võib teise kasutust mõjutada *vice versa*. Kaassõnafraaside kokkukirjutamine võiks viidata aga tähenduseseoste ja hääldusmalli

olulisusele sõnade liitmisel. See, milline tegur normingust hõlbivat kasutust kõige rohkem mõjutab, sõltub tõenäoliselt konkreetsest üksusest.

Näidetes 170 ja 171 on lahku kirjutatud määrsõna ja sõna *poolest*. Esimese puhul nõuab kokkukirjutamist tekkinud liitsõna kindel tähendus, teise puhul kirjutatakse sõnaosad kokku, sest liitsõna esimene osa *teadu*- ei saa iseseisvana esineda.

(170) Me *sellegi poolest* keelduvad enamus arvamast, et laiemas pildis oleme meie ehk selle põhjustanud. (2013)

(171) Ja inimene *teadu poolest* püüab teha kõik, et oma soove täita. (2013)

Liitadverbi moodustajad ei pea tingimata olema ise adverbid, liitmäärsõnu võib tekkida kahe ükskõik mis sõnaliiki kuuluva sõna ühtesulamisel. Sel juhul tingib kokkukirjutamise asjaolu, et need kaks sõna esinevad koos määrsõnalise väljendina. (Erelt 2005: 51) Sõnad, mis tuleb kokku kirjutada, sest nad moodustavad tähendusterviku, on nt konjunktsiooni ja adverbi liitum *nagunii*, käänd- ja määrsõna liitum *pingevabalt*. Eritähendust kannavad ka asesõna ja adverbi liitum *omaette* ning käänd- ja kaassõna kokkukirjutis *otsakorral* (näited 172–175). Võib-olla otsustas eksaminand viimase näite puhul lahkukirjutamise kasuks kaassõnareeglit silmas pidades.

(172) Kuna arvavad, et teised ajakirjanikud on *nagu nii* juba kohal, kes teavad kus midagi toimub. (2003)

(173) Seejuures jäädi iseendaks ning elati lõbusalt ja *pinge vabalt*, sest usk jumalasse oli vabatahtlik mitte kohustuslik. (2003)

(174) Neile meeldib olla tähelepanu keskpunktis, ning tahavad pigem *oma ette* tegutseda. (2013)

(175) Meie riigi maavarad on ka *otsa korral*. (2003)

Kokkuleppeliselt kirjutatakse kokku sellised liitmäärsõnad, mille esiosa on nimetavas käändes. Selliste kindlate liitadverbide hulka kuuluvad näidetes 176 ja 177 *mismoodi* ja *seejärel*. Kokku kirjutatakse ka adverbid *millegipärast* ja *ülikiirelt* (näited 178–179), viimase kokkukirjutamise tingib esiosa vorm – eesliide *üli*- ei esine iseseisva sõnana. Nagu eelmistegi puhul tingib lahkukirjutamise kõige tõenäolisemalt liitadverbi esimese sõnaosa tugevamast rõhutamisest tekkiv paus liitsõna osade piiril. Näite 179 puhul võib lahkukirjutamise põhjusena kõne alla tulla ka *üli*- laialdane kasutus suulises kõnes nt adjektiiviga märgitud omaduste rõhutamisel, mille puhul eesliidet rõhutatakse.

(176) Maailmas räägitakse palju, *mis moodi* me peaksime oma tööstuse ümber kujundama ja kasutama säästvaid tootmis võtteid. (2013)

(177) Meediakanalite prioriteet on olla suurelt kasumis ja *see järel* võetakse arvesse kvaliteet. (2003)

(178) *Millegi pärast* vaatasid lääneriigid seda pealt, kuidas üks rahvus ja riik allutati kommunistliku diktatuuri alla. (2003)

(179) Selles võib pidada süüdlaseks meie *üli kiirelt* arenevat ühiskonda. (2013)

Norminguvastast kasutust esines muutumatute sõnade *niinimetatud* ja *niikuinii* puhul (näited 180–181). Mõlema, nii *niinimetatud* kui ka *niikuinii* puhul on osade lahkukirjutamise taustal ilmselt kõikide sõnade rõhutamine ja lahkuhääldamine suulises kõnes.

(180) Umbes iga paari aasta tagant, leidsin ma uue *nii nimetatud* kutsumuse. (2013)

(181) Vanem põlvkond ei suuda mitte kuidagi kirsipuudest loobuda, mil noortel on eesmärgiks välismaale sõita ja mõis *nii kui nii* seljataha jätta. (2013)

Varieeruvat kirjaipilti esines ka reduplikatiivsete liitmäärsõnade kirjutuses. Näidetes 182–184 on keelekasutajad kirjutanud sidekriipsuta reduplikatiivsed *lt*-tuletised *järk-järgult*, *põlvkond-põlvkonnalt* ja *aeg-ajalt*. Esimeste puhul kirjutati moodustusosad lahku, kolmanda puhul sidekriipsuta kokku. Näites 185 pole sidekriipsu kasutatud korduva tüvega adverbi *tahes-tahtmata* kirjutamisel. Uue meedia tekstide korpus esitab esimeses 15 korral norminguvastast kirjaipilti *tahest-tahtmata*, mille moodustusosad on sidekriipsuga ühendatud, lahku kirjutatud vormi aga vaid kolmel korral (esitab).

(182) 18. sajandi lõpul, alates Ameerika Ühendriikide leiust, mida tänapäeval kutsutakse mustaks kullaks, on masinad asendanud *järk-järgult* inimese toore jõu. (2013)

(183) On iseenesestmõistetav, et *põlvkond-põlvkonnalt* väärtushinnangud muutuvad. (2013)

(184) Niisiis peitub saladus ajaloos, inimestes, unistustes, kõiges, mida on võimalik edastada inimesele tema meeli liigutades, sest inimene vajab seda *aegajalt*. (2003)

(185) Aga *tahest tahtmata* teevad inimesed üksteisele haiget, võid teiste tundeid riivata nii, et sa isegi aru ei saa. (2003)

Kui suurema osa määrsõnade norminguvastaste kasutusjuhtude puhul oli tegu lahkukirjutistega, esines valimisse kuuluvates riigieksamitöödes ka tarbetuid kokkukirjutisi. Nii on kokku kirjutatud sellised sagedasti koos esinevad sõnad, nagu *veel vähem*, *taas kord* ja *õige pea* (näited 186–188). Kokkukirjutamise põhjus võib olla sõnaühendite moodustusosade vahelised tähendusseosed, keelekasutaja võib tajuda fraasi sisulist terviklikkust, mida väljendab sõnade liitmisega kirjalikus kasutuses.

(186) Talle ei paku erilist huvi, kes selle kõik temani tõi ja *veelvähem* mõeldakse sellele, kas see kõik tegelik tõde oli. (2003)

(187) Kuid nagu Luisa Värgi laulus „Kodu“, olgu koduni meetrid või miilid, *taaskord* jalge all on see. (2013)

(188) Seda ajani, mil hakkasid muutuma väärtused ning ühiskonna normid ja võimalused arenemiseks muutusid *õigepea* kättesaadavamaks. (2013)

2003. aastal kehtinud ortograafiareeglite järgi tulnuks lahku kirjutada ka näites 189 esinenud *kui tahes*. Alates 2012. aasta juunist on lubatud nende muutumatute sõnade puhul kasutada nii seni kehtinud varianti kui ka liitsõnasarnast kokkukirjutist *kuitahes*. Keelekasutajad tajuvad selliseid ühendeid liitsõnana ja kirjutavad need sageli kokku.

(189) Meil kõigil on võimalus leida endale see ainus ja õige, olgu see *kuitahes* raske. (2003)

Eraldi tuleks vaadata eitava abisõna *mitte* kasutust. Näites 190 on *mitte* liitsõna esiosa, mille ülesanne on märkida järelosaga väljendatud mõiste vastandit, *täitmine* ja *mittetäitmine*. Näites 191 on *mitte* aga eitust rõhutav abisõna ja kirjutatakse sõnast, mille juurde kuulub, lahku – *mitte keegi*. Varieeruv kasutus võib abisõna *mitte* puhul sõltuda just selle sõna eri kasutusviisidest, kus ühel juhul tuleb ta järgneva sõnaga kokku, teisel juhul aga lahku kirjutada.

(190) Viimasel ajal esitatakse üha uusi nõudmisi ning nende *mitte täitmise* korral pole liitumine võib-olla võimalik. (2003)

(191) Ma arvan, et *mittekeegi* ja ei minul ega kellelgi teisel ei ole sellist õigust. (2013)

Kui keelekasutajal puudub teadmine, et olenevalt kontekstist vaheldub nimetatud sõna kokku- ja lahkukirjutamine, võib ta kasutada eitavat abisõna *mitte* vastandavas rollis liitsõna esiosa *mitte*- analoogial kasutusümbrustes, kuhu see tähenduse tõttu ei sobi.

Tõenäoliselt on kokkuhääldamise tõttu ühendatud näites 192 järeltava sidendi *nii et* osad.

(192) *Nii*et kultuur ja haridus on kogu oma eksisteerimise jooksul käinud käsi-käes. (2013)

Näites 193 on keelekasutaja kirjutanud sidekriipsuta muutumatu sõna *see-eest* 'vastukaaluks; seevastu'.

(193) Kokkuvõtteks võib öelda, et see lause „Noored on hukas“ on kindlasti vale, sest noored muutuvad *see eest* palju targemaks aja möödudes ning kindlasti kaob asju mida kunagi väärtustati aga tulevad asemele uued väärtushinnangud, nii head kui halvad. (2013)

Lahkukirjutamise põhjus võivad olla sõnaosade piiril olevad topeltvokaalid, samuti mõlema sõna rõhutamine hääldamisel.

3.6.3. Sidekriipsu kasutus muutumatute sõnade norminguvastasel liitmisel

Muutumatute sõnade kõrval, mille puhul näeb norming ette sidekriipsu kasutamist, esines vaadeldud riigieksamitöodes ka selliseid kasutusjuhte, kus kindlate liitadverbide osad eraldati sidekriipsuga. Ühest küljest ei kasutata sidekriipsu ühendites, kus ortograafiareeglid seda ette näevad, teisalt peetakse seda vajalikuks sõnade puhul, kus sidekriips on normingu järgi tarbetu. Nii on eksaminand lahutanud näites 194 omaette tähendusega liitadverbi osad sidekriipsuga. Liitmäärsõna *peaaegu* liitumiskiirlii eraldaval sidekriipsul võis keelekasutaja hinnangul olla lugemist lihtsustav eesmärk. Üks sõna lõppeb ja teine algab diftongiga, liiatigi koosnevad mõlemad diftongid samadest häälikutest, küll vastupidises järjekorras.

(194) Olen nüüdseks õppinud ülikoolis *pea-aegu* aasta ja jõudnud selles nii mõnigi kord pettuda. (2003)

Näites 195 on sidekriipsu kasutatud kaassõnafraasi *päeva pealt* osade ühendamiseks. Kuigi tegu pole reduplikatiiviga, võis keelekasutaja tajuda sarnasust reduplikatiivsete määrsõnadega. Teisalt võis eksaminand sidekriipsu kasuks otsustada ka seetõttu, et tajus sõnade sisulist ühtekuulumist. ÕSi järgi võib kirjutada nii *päeva pealt* kui ka *päevapealt*, sest kokku kirjutatud määrsõnal on selge eritähendus. Näites 196 on sidekriipsuga ühendatud omaette tähendusega määrsõna *käsi-käes* 'käest kinni hoides; üksmeeles'.

(195) Nad võtsid mu isegi *päeva-pealt* töölt ära, kuid ega sellega asi ei lõppenud. (2003)

(196) Niiet kultuur ja haridus on kogu oma eksisteerimise jooksul käinud *käsi-käes*. (2013)

Selline kasutus loob väga huvitava olukorra, kus ühest küljest mõjutavad reduplikatiivsed liitmäärsõnad (nt *aasta-aastalt*) korduvate tüvedega mitteliitmäärsõnade kokku- ja lahkukirjutamist (nt *õlg õla kõrval*), teisalt aga ei ole analoogia aluseks olevate sõnade kirjutamine stabiilselt reeglipärane.

Nii 2003. kui ka 2013. aasta riigieksamikirjandite materjali analüüsides sai kinnitust oletus, et keelekasutajad kirjutavad sageli kokku käänd- ja kaassõnu. Seejuures tarvitatakse kõige enam kokkukirjutamist kaassõnafraasi *minu arust* ja käändsõnale liidetud kaassõnade *pool*, *peale* ja *pealt* puhul, kuid eksamitöodes esinenud arvukad ainulaadsed kaassõnafraasid viitavad sellele, et reeglivastane kokkukirjutamine ei piirdu mõne üksiku väljendiga, vaid on üldisem suundumus. Keelekasutajad võivad tajuda kokkukirjutatud üksusi määrsõnalaadsetena.

Vastupidiselt kaassõnade liigsele kokkukirjutamisele kirjutasiid eksaminandid sageli lahku adverbide, mis tuleks kokku kirjutada kas nende erisisu või ortograafiakokkulepete tõttu. Vorm tingib kokkukirjutamise nimetavas käändes või lühikujulise täiendosa puhul ning siis, kui esi- või järelosa ei esine samas funktsioonis iseseisva sõnana. Korduvalt kirjutati lahku adverbide ja sõna *poole* liitumid.

Riigieksamitööde valimisse kuuluvates kirjandites varieerus muutumatu sõna *mitte* kasutus, mida kirjutati mitmel juhul liitsõna esiosana põhisõnast lahku (*mittetäitmine*) ja eitava abisõnana järgneva sõnaga kokku (*mitte keegi*). Norminguvastast kasutust põhjustab tõenäoliselt *mitte* mitmetähenduslikkus, mille puhul oleneb selle järgneva sõnaga ühendamine kasutuskontekstist. Keelekasutajad ei pruugi sellest teadlikud olla ja rakendavad ühe tüübi, nt liitsõna esiosa *mitte*- kohta käivat reeglit kõikidel juhtudel.

Adverbide puhul varieerus 2003. aasta riigieksamikirjandites kõige enam sõnade *võib-olla*, *nii-öelda* ja *kas või* kokku- ja lahkukirjutamine, moodustades kõikidest adverbide kokku- ja lahkukirjutamise näidetest poole. Selline levinud kasutus, kus *võib-olla* kirjutati sidekriipsuta kokku *võibolla* ja *kas või* kokku *kasvõi*, tõi 2012. aastal kaasa Emakeele Seltsi keeleteoimkonna otsuse nimetatud adverbide kokku- ja lahkukirjutamise vabaks laskmise kohta. Aastakäikudevaheline erinevus selgus adverbide *nii-öelda* kasutuses, mida 2003. aasta eksamitöös kirjutati sidekriipsuta lahku, kuid 2013. aasta eksamitöödest pärinevates näidetes sidekriipsuta kokku.

3.7. Kõrge hindega riigieksamitööde veatüübid

Tugevates riigieksamitöös esinevad sõnade liitmise normingust hälbivad kasutusjuhud võivad anda adekvaatsema ülevaate sellest, millised kokku- ja lahkukirjutamise küsimused on võimekamale keelekasutajatele kõige problemaatilised. Eksaminandid, kelle lõpukirjandeid hinnatakse kõrgete punktidega, suudavad oma mõtteid lüüdsalt väljendada ja nende eksamitöös on tõenäoliselt ka väga vähe ortograafiavigu. Seda huvitavam on vaadata, millised veatüübid sellistes tekstides esinevad.

2003. aasta riigieksamitööde valimisse kuulvatest lõpukirjanditest jäi 80–100 punkti vahemikku 10 eksamitööd, milles oli märgitud 18 kokku- ja lahkukirjutamise viga. Neljal juhul oli tegu ühend- või väljendverbide või nende analoogial moodustatud verbi-

vormide *mine*-tuletistega (näide 197), mis tõestab, et taoliste vormide normingupärane kirjutamine on keeruline üldistest ortograafiareeglite teadmistest olenemata.

(197) Ent selle artikli tõttu kaalub Enimex peaaegu terve oma lennukipargi *välja vahetamist*. (2003)

Neljas eksamitöös kirjutati kokku verbi käändeline vorm, näites 198 ühendverbi *da*-infinitiiv *üles ehitada* ja näites 199 *v*-kesksõna sellele eelneva käändsõnaga *haiget tegev*. Kahel juhul kirjutati kokku suure esinemissagedusega ühendverbivorm *kaasa arvatud* (näide 200), mida analüüsitakse ühe terviküksusena ja liidetakse sageli kirjalikus tekstis.

(198) Samamoodi nagu Andres püüdis oma talu täiustada tulevaste põlvete tarbeks, nii püütakse ka *ülesehitada* Eesti Vabariiki. (2003)

(199) Toomas Nipernaadi, August Gailiti samanimelise teose peategelane, oli kahtlemata huvitav segu ühestküljest kelleski imetoredast ning samas ka teravalt *haigettegevast*. (2003)

(200) Nõukogude Eesti lehtedest võis lugeda tublidest põllutöösaavutustest, Nunnukonkursside võitjatest ja kolhoosi sünnipäevast, samal ajal kui Tšernobõlis toimus suur tuumakatastroof ja radioaktiivne õhumass levis üle kogu Ida-Euroopa, *kaasaarvatud* Eesti. (2003)

Kuna mahult moodustas kõige suurema rühma näiteid singulari genitiivis esiosaga substantiivide kokku- ja lahkukirjutamine, on ootuspärane, et mõned sellesse rühma kuuluvad ortograafiareeglist hõlbivad kasutusjuhud pärinevad kõrgelt hinnatud riigieksamikirjanditest. Lahkukirjutust kasutati nelja liigimõistelise liitsubstantiivi puhul (näide 201), ühes eksamitöös esines tarbetut liitmist pronoomeni ja nimisõna kirjutamisel (näide 202). Kokkukirjutamise põhjus võib olla see, et keelekasutaja tajus sõnaühendit ilmselt määrsõnalise tervikuna.

(201) Selgelt avab Paulo Coelho oma teoses „Veronika otsustab surra“ *enesetapu soovidega* naise mõttemaailma, mis hirmutab, sest see ei erine kuigi palju meie omast. (2003)

(202) Toomas Nipernaadi, August Gailiti samanimelise teose peategelane, oli kahtlemata huvitav segu *ühestküljest* kelleski imetoredast ning samas ka teravalt *haigettegevast*. (2003)

Muutumatute sõnade normingust hõlbivat kasutust esines 2003. aasta riigieksamikirjandite valimisse kuuluvates 80–100 punktiga hinnatud eksamitöodes kolmel korral. Kahel juhul on kirjutatud kokku kaassõnafraas *igal pool* (näide 203). See, et taolised sageli esinevad sõnaühendid on kirjutatud norminguvastaselt kokku ka kõrgelt hinnatud eksamitöodes, kinnitab taoliste fraaside üheks sõnaks liitmise suundumust keelekasutuses.

(203) Eestis, nagu *igalpool* mujalgi maailmas, on kõige suurem probleem narkootikumidega suurtes linnades, kus antud ained on kõige kättesaadavamad. (2003)

Sarnaselt kaassõnafraasidega viitab üldisematele muutustele levinud adverbide, nagu *võib-olla* ja *kas või*, tegelik kasutus. Näidetes 204 ja 205 kokku kirjutatud vormid näitavad selgelt nende määrsõnade tajumist liitsõnadena.

(204) See ongi *võibolla* üks olulisim kunsti kestvuse saladus – inimene peab mõistma kunsti, tunnetama, et see talle midagi annab ja ainult kunstnik suudab seda tunnet tekitada. (2003)

(205) Tänapäeva kiire elutempo juures, kus pole aega paigal seista, peab selle aja lihtsalt võtma, *kasvõi* hetkeks seistama ja vaatama iseenda sisse. (2003)

Näites 206 on kirjutatud sidekriipsuta kokku reduplikatiivne määrsõna *aeg-ajalt*.

(206) Niisiis peitub saladus ajaloos, inimestes, unistustes, kõiges, mida on võimalik edastada inimesele tema meeli liigutades, sest inimene vajab seda *aegajalt*. (2003)

2013. aasta riigieksamitööde valimisse kuuluvates kirjandites märgiti kokku- ja lahkukirjutamise vigu neljas 50–60 punktiga hinnatud kirjandis. Normingust hõlbivat kasutust leidis viie sõna ja sõnaühendi puhul, millest kahte on analüüsitud ülal (näited 181 *nii kui nii* ja 132 *täideviia*). Ühel juhul on kirjutatud lahku liigimõistelise liit-substantiivi *ülikoolihariduse* moodustusosad (näide 207), ühel juhul adverb *seejärel* (näide 208) ja ühel juhul kaassõnafraas *meele järgi* (näide 209).

(207) Nad saavad käia vahetusõpilastena teistes riikides või üldse *ülikooli hariduse* seal kätte saada. (2013)

(208) Et eelpool mainitud mäele käsi külge saada, tuleks kõigepealt enesele selgeks teha looduse hoidmise tähtsus ning *see järel* eneses leida soov ka selle heaks midagi ära teha. (2013)

(209) Jättes kõrvale kõik need vaated, mida sõprade või vanemate mõjutusel või neile *meelejärgi* olemiseks muudetakse, jääb alles käputäis kõige isiklikumaid väärtushinnanguid, mis ütlevad inimese kohta nii mõndagi. (2013)

Analüüsides neid väheseid norminguvastaseid kokku- ja lahkukirjutamise juhtumeid, mis esinesid valimisse kuuluvates kõrgete punktidega riigieksamitöödes, saab kinnitust nii Emakeele Seltsi keeleteoimkonna otsustes kui ka eesti keele riigieksami analüüsides esitatu selle kohta, et keelekasutajale valmistab eesti kirjakeele puhul kõige rohkem probleeme verbide – eriti ühend- ja väljendverbide *mine*-tuletiste ning infiniitsete vormide –, muutumatute sõnade ning kahe substantiivi kokku- ja lahkukirjutamine.

Ulatuslikult varieeruv kasutus viitab sellele, et kehtivad kokku- ja lahkukirjutamise reeglid on keelekasutajatele kohati keerulised ning raskesti rakendatavad, sest keelekasutajal tuleb osata analüüsida keelestruktuuri üksikasju. Selle töö tulemuste põhjal on näha, et selline analüüsimine on õpilaste jaoks problemaatiline. Eesti keele õpetamisel

koolis tuleks pöörata rohkem tähelepanu neile kokku- ja lahkukirjutamise aspektidele, mille puhul õpilased põhjalikumalt selgitust vajavad.

3.8. Veaks märgitud normingupärased kokku- ja lahkukirjutusjuhud

Riigieksamikirjandite põhjal eesti kirjakeele kokku- ja lahkukirjutamise tegelikku kasutust analüüsid selgus veel üks probleemivaldkond. Üks siinse magistr töö huvitavamaid küsimusi on, kuidas on eksamitööde parandajad eksaminandide töid hinnanud ja mida veaks märkinud.

SA Innove koostatud valimisse kuuluvates riigieksamitöödes oli kokku 606 liitsõnade ortograafiat puudutavat veamärget, millest 65 puhul on hindajad märkinud veaks kasutusjuhud, kus eksaminand ei ole olnud kehtivate ortograafiareeglitega vastuolus või on vealisus vaieldav. 2003. aasta lõpukirjandites oli selliseid näiteid 28, 2013. aasta eksamitöödes 37. Järgnevalt vaadeldakse mõlema aastakäigu puhul seda, mis tüüpi normingupäraseid kasutusjuhtumeid kõige enam veaks märgiti.

3.8.1. Veaks märgitud normingupärased kasutusjuhud 2003. aastal

28 vaieldavast veamärkest kuue puhul oli tegu käänd- või mäarsõna ja verbi *mine*-lõpulise vaba ühendiga (näide 210), mis ei ole ühend- või väljendverbi *mine*-tuletis ning mida ei saa vastavate verbide *mine*-tuletiste reegli järgi kokku kirjutada. Näites 211 kokku kirjutatud *püsimajäämise* on ÕSis aktsepteeritud kirja pilt, mistõttu polnud veamärke õigustatud.

(210) Vanasti tehti näiteks Eestis ristiusu levitamiseks kõik mis võimalik, kuid nüüd on sama lugu *raha saamisega*. (2003)

(211) See ongi kunsti *püsimajäämise* saladus. (2003)

Verbi infiniitsete vormide puhul märkisid parandajad normingupäraseid kasutusjuhte veaks seitsmes riigieksamitöös. Neljal juhul oli tegu *tud*-partitsiibiga. Näites 212 on veaks märgitud kokkukirjutus *kauaoodatud*, mida võib kehtivate ortograafiareeglite järgi kirjutada nii kokku kui ka lahku, kuna kokkukirjutus kannab omaette tähendust. Parandaja on selle näite puhul lähtunud ilmselt sellest, et ajamäarsõna ei moodusta ühendverbi, mistõttu tuleks täiendi rollis *tud*-kesksõna vorm lahku kirjutada. Selliste

vormide varieeruv kasutus võib olla tingitud normingu raskesti rakendatavusest erandlike üksikjuhtude tõttu.

(212) Eriti märkimisväärne oli nähtus, et ükskõik millal, kas üksinda või koos sõpradega, Taavi kuhugi tallu sisse astus, et puhata ja teed küsida, koheldi teda äärmise külalislahkusega, justkui oleks *kauaoodatud* poeg sõjast tagasi jõudnud. (2003)

Ühel juhul on hindaja märkinud veaks ühendverbi *nud*-kesksõna vormi. 2003. aastal kehtinud normingute järgi võis lauses täiendi positsioonis oleva ühend- või väljendverbi mineviku kesksõna osi nii kokku kui ka lahku kirjutada, mistõttu pole näites 213 lahku kirjutatud *välja kujunenud* ortograafiareeglitega vastuolus.

(213) Seejuures toetutakse oma *välja kujunenud* tõekspidamistele, eelnevatele kogemustele ning proovitakse leida see õige teerada, mida mööda sammuda. (2003)

Veaks ei saa lugeda ka näidetes 214 ja 215 olevaid lahkukirjutusi *edasi viiv* ja *surma toov*, mille puhul on keelekasutaja lähtunud ühend- ja väljendverbide *v*-kesksõnade kokku- ja lahkukirjutamise reeglist – täiendi positsioonis oleviku kesksõna osi võib nii kokku kui ka lahku kirjutada. Keelekasutaja pole pidanud vajalikuks ühendite tähenduslikku ühtekuulumist kokkukirjutamisega rõhutada.

(214) Minuarust, üks mis kindel, on objektiivsus *edasi viiv* jõud. (2003)

(215) Inimene on nagu vulkaan – ta võib olla kaua vaikne ja rahulik, kuid kui teda tõsiselt häirida, muutub ta metsikuks ja *surma toovaks* koletiseks. (2003)

Substantiivi ja sellele eelneva sõna kokku- ja lahkukirjutamise puhul tegid eksamitööde hindajad 2003. aasta riigieksamitööde valimis üksteist veamärget, millest ühe puhul kirjutas eksaminand ortograafiareeglite järgi ainuõige variandi. Näites 216 on eksaminand kirjutanud lahku *lugeja rahvas*, mis on kehtiva normingu järgi korrektne kirja pilt, kuna *lugeja* on selles kontekstis omadussõnalise tõlgendusega ning käänata tuleb mõlemat sõna.

(216) Eestlane on *lugeja rahvas* nagu muulasedki ja istub õhtuti teleka ees. (2003)

Veaks ei saa lugeda ka näites 217 lahku kirjutatud *meedia eriala*, sest *meedia* on 'massiteabe- ja massisuhtlusvahend' ja sõnaühendit saab tõlgendada kui kuuluvust näitava substantiivi ja sellele järgneva substantiivi ühendit (*mille? eriala*). Lahkukirjutamine ei ole tingimata vale ka näites 218, kus keelekasutaja on otsustanud kirjutada kahe sõnaga *tunnete pundart*.

(217) Lihtsa näite võime tuua kodumaalt, kui Pedagoogika Ülikooli ja Concordia Ülikooli *meedia erialale* kandideerib vähemalt kümme inimest. (2003)

(218) Paljud kirjanikud ja filosoofid on üritanud lahti harutada inimese seest olevat *tunnete pundart*, kuid see on õnnestunud vähestel, ning ega see neil vähestelgi pole hästi õnnestunud. (2003)

Näidetes 219 ja 220 võimaldab nii kokku- kui ka lahkukirjutamist sõnade järjekord lauses. Täpselt ei ole aru saada, kas *muundunud* on *Khrzna mehed* või varastavad nad *muundunud energiat*. Mitmeti tõlgendatav on ka see, kas istuti mingit kindlat tüüpi pinkidele – *klassipinkidele* – või on *klassi* puhul tegemist sisseütleva käändega ja istuti (*kuhu?*) *pinkidele*.

(219) Näiteks *Khrzna mehed* on muundunud *energia varasteks*. (2003)

(220) Istusime *klassi pinkidele* ja jäime omi tunnistusi ootama. (2003)

Riigieksamitööde hindajad on kahel korral veaks märkinud ka sellised liitsõnad, kus kahe sõna piirile jääb kolm ühesugust tähte (näited 221–222). Tegelikult ei ole selgussidekriipsu kasutamine sõnades *lõppeatuseni* ja *maaalasid* kohustuslik, s.t õigeks tuleb lugeda nii eksaminandide variant kui ka sidekriipsuga kirjutatud *lõppeatuseni* ja *maa-alasid*.

(221) Iga tegu kui grafitit täis metroorongi peatus, kuni *lõppeatuseni* avanen ja sulgun. (2003)

(222) Sõdade käigus rüüstatakse suuri *maaalasid*, kaasaarvatud kõige ehitistega. (2003)

Õigesti on eksaminand kirjutanud ka näites 223 *eluks ajaks*, kokkukirjutis oleks aktsepteeritav (ja normingu järgi ainuõige) vaid siis, kui *elu* oleks nominatiivis, seega *eluajaks*.

(223) Neile inimestele jääb *eluks ajaks* märg plekk külge. (2003)

ÕS lubab nii kokku- kui ka lahkukirjutamist käändsõna partitiivi ja *moodi* ning *viisi* puhul, s.t näidetes 224–225 vastavad ortograafiareeglitele kirja pildid *muud moodi* ja *seda viisi*; kokku- ja lahkukirjutamine on vaba ka näite 226 *selle pärast* puhul.

(224) Ei viitsita õppida uue maa keelt ja inimesed teavad hästi, et *muud moodi* neid omaks ei võeta. (2003)

(225) *Seda viisi* toimub üks osa lammutamisest. (2003)

(226) *Selle pärast* tekkivad erinevad jõugud ja sellised organisatsioonid nagu skinheadid ja neonatsid. (2003)

Lisaks kokku- ja lahkukirjutamise vigadele ning ekslikele parandustele leidis 2003. aasta kirjandites kolm veamärget, mis tunduvad pigem stiili- kui ortograafiavigadena. Nii on kokku- ja lahkukirjutamise veaks märgitud näites 227 *ülepea üldse*, hindaja paranduse järgi tulnuks kirjutada *ülepea üldse*. Õigekeelsussõnaraamatus on olemas

sõna *üleüldse*. Arvatavasti on eksaminand kombineerinud kahe sünonüümse adverb tüved (*üle*)*üldse* ja *ülepea*, lisaks võis eksaminand kasutada kokkukirjutust adverb *ülepeakaela* 'kiiresti, ruttu; uisapäisa' analoogial.

(227) Tõesti lihtne öelda, aga raske teha, kui otsuste tegemine kui tegevus *ülepeaüldse* kergemate kilda ei kuulu. (2003)

Kummaline on ka liitmoodustis *teadmistematerjalidega* näites 228, kuid lahku kirjutatuna tähendaks see 'materjale, mis kuuluvad teadmistele' ega sobi sisu poolest lausesse. Näites 229 on eksaminand kasutanud sidekriipsu paaris- ja kordussõnade võrdväärsete osade eeskujul (nt *luud-kondid*, *naised-lapsed*) fraasis *mustad-pikad*, mis on kahtlemata väär sidekriipsu kasutusjuht, kuid mida võiks pidada pigem stiili- kui ortograafiaveaks.

(228) Lapsevanemad abistavad oma last *teadmistematerjalidega*, see kas laps antud abi vastu võtab, on tema enda teha. (2003)

(229) Need *mustad-pikad* juuksed, silmad, must kleit, pilk, hoiak, kongreetsus on need omadused mille taga on peidus ilu, õrnus, puhtus, lähedus, haldjalikus – kui särav lilleõis. (2003)

Veaks märgitud normingupäraseid kasutusjuhte vaadeldes on näha, et vaieldavad veamärked puudutavad peamiselt sellist tüüpi sõnu, mille puhul lubab norming nii kokku- kui ka lahkukirjutamist. Peale selle on eksaminandi kahjuks parandatud selliseid kasutusjuhtumeid, kus vealisus on vaieldav lause mitmetimõistetavuse tõttu.

3.8.2. Veaks märgitud normingupäraseid kasutusjuhud 2013. aastal

Kõige suurema osa asjakohatutest veamärgetest puudutas 2013. aasta eksamitööde valimis ühend- ja väljendverbide *mine*-tuletiste kokku- ja lahkukirjutamist. Emakeele Seltsi keeleteoimkond võttis 2012. aasta suvel vastu otsuse, mille järgi võib ühend- ja väljendverbide *mine*-tuletisi kirjutada nii kokku kui ka lahku. Üllatuslikult olid selliste verbituletiste lahku kirjutatud vormid veaks märgitud 15 korral. Seega vastavad näidetes 230–231 kehtivatele ortograafiakokkulepetele nii keelekasutaja valitud lahkukirjutus *kätte saamist* kui ka *kättesaamist* ja *täide viimiseks* ning ka *täideviimiseks*.

(230) Konkureerivad noored on nii ametis enda harimisega ja unustatakse, et peale bakalaureuse- või magistrikaadi *kätte saamist* on vaja tööle minna, kuid tööd on vaja leida juba paralleelselt õpingutega. (2013)

(231) Mõne jaoks polegi see ainult pelgalt soov, vaid hoopis oma elu peamine eesmärk, kuid alati pole oma unistuste või soovide *täide viimiseks* piisavalt võimalusi. (2013)

Esiteks näitab ühend- ja väljendverbide *mine*-tuletiste sage lahkukirjutamine ka 2013. aasta eksamitöodes seda, et ESi keeleteoimkonna otsus taolist varieeruvust aktsepteerida oli õigustatud. Teisalt viitab normingupäraste vormide sage veaks märkimine hoopis teisele probleemile: osa riigieksamite hindajatest ei ole normingumuudatustega kursis, mistõttu tehakse parandusi eksaminandide kahjuks. Kuna hindajad märgivad eksamitöösse vigu ja lähtuvad sellest, mis on „õige“ ehk normingupärane, käsitletakse eesti keele kokku- ja lahkukirjutamise reegleid samamoodi ka keeleõppes. Lastele õpetatakse, mis on õige ja mis väär, kuid kõik õpetajad ei tea kehtivaid norminguid, täpsemalt norminguga aktsepteeritavaid rööpsusi.

ESi keeleteoimkonna teine 2012. aasta suvel vastu võetud otsus lubab kirjutada nii kokku kui ka lahku adverbid *kas või ~ kasvõi* ja *just kui ~ justkui*. Lubatud rööpsusest hoolimata märgiti kahes eksamitöös veaks kokkukirjutis *kasvõi* (näide 232), kasutus, mis oli olnud riigieksami sooritamise ajaks lubatud juba pea aasta. Näites 233 on hindaja teinud veamärke lahku kirjutatud adverbi *just kui* puhul. See näitab reegli-muudatuse teist äärmust: norming võimaldab nii kokku- kui ka lahkukirjutamist, kuid parandaja märgib veaks varem kehtinud kirjakuju ja loeb ortograafiareeglitele vastavaks vaid uuema soovitusel kohase variandi.

(232) Peab suutma tagasilöökidest üle olema, kukkumistel uuesti üles tõusma ja *kasvõi* otsast alustama. (2013)

(233) Need soovid ja unistused on *just kui* meie elu kütuseks, mis motiveerivad meid saavutama seda, mida iga inimene peab endale tähtsaks ja pingutama selle nimel, et me tunneksime rahulolu enda elust. (2013)

Õigekeelsussõnaraamat lubab rööpseid kirjalpilt ka näidetes 234–237 *selle pärast ~ sellepärast, vana viisi ~ vanaviisi, päeva pealt ~ päevapealt* ja *tagant järele ~ tagantjärele* (näites olev *tagant järgi* on kõnekeelne).

(234) Riik ei tasusta tänapäeva noori piisavalt ja *selle pärast* ei väärtusta nad ka kultuuri. (2013)

(235) Roheline energia on tuleviku võti, sest *vana viisi* jätkates pole siin kohta jargmisele põlvkonnale. (2013)

(236) Näiteks lauljad, ega nemadki pole *päeva pealt* kuulsaks saanud, kui siis ainult mõned üksikud. (2013)

(237) *Tagant järgi* tegemine on palju hullem ja raskem. (2013)

Näites 238 on hindaja märkinud veaks eksaminandi lahkukirjutuse *koha peale*. Kokkukirjutis *kohapeal* tähendab 'vahetult antud sündmuskohas', kuid lause kontekst

võimaldab tõlgendada lahkukirjutust kui 'ühe ja sama koha peale seisma jääma', mistõttu võiks õigeks lugeda ka lahkukirjutuse.

(238) Selline tegevus ei jäta meid kunagi *koha peale* seisma, vaid me alati liigume, kas siis oma soovile või suurele eesmärgile lähemale. (2013)

Samuti on vaieldav näites 239 *järel tulev*, sest kuigi ÕSis on vaid liitsõna *järeltulev* (*põlv*), eelneb eksamitöös sellele pronoomen *meie*. Samuti võib keeleteadaja otsuse taustal olla ühend- ja väljendverbide *v*-kesksõnade õigekirjutustava, mille järgi saab lauses täiendi või öeldistäite rollis oleva oleviku kesksõna osi nii kokku kui ka lahku kirjutada.

(239) Õigupoolest kui päike annab meile tunnis sama palju energiat kui kogu inimkond terves aastas kulutab siis ehk lõpetab meie *järel tulev* põlvkond viimaks kaevamise ja vaatavad hetkeks taevasse. (2013)

ÕS lubab näites 240 nii kokku kui ka lahku kirjutada *eraldiseisev* ~ *eraldi seisev*. Näites 241 veaks märgitud vorm *pilku püüdev* on ÕSis esitatud vaid lahku kirjutatuna. Kuna tegu pole väljendverbiga, vaid vaba ühendiga, tuleks see kehtivate normingute järgi lahku kirjutada, mistõttu pole keeleteadaja sõnade kirjaeeldis eksinud.

(240) Kuigi elame koos, on igaüks meist oma *eraldiseisvas* maailmas. (2013)

(241) Ajakirjanduses oleme sageli märganud värvilisi *pilku püüdva* pilte, mis peaks mõjutama inimeste otsuseid valimistel. (2013)

Kokku- ja lahkukirjutamise veaks oli 2013. aastal märgitud ka näites 242 *hetke aiendil*, mille kirjakeelne variant on lahku kirjutatud *hetke ajal* ~ *hetke ajendil*, s.t fraasi teise sõna ebakorrektselt kirjaeeldist hoolimata on kokkukirjutamine norminguvastane.

(242) Mõned noored lähevad kaasa *hetke aiendil*, et see on lahe, miks mulle seda haridust. (2013)

Veaks ei saa lugeda ka näites 243 sõnavormi *kogemustepagasit*, sest need sõnad lahku kirjutatuna näitaksid, justkui kuuluks *pagas kogemustele*. Kokkukirjutus annab sõnaga väljendatu sisu ühemõttelisemalt edasi.

(243) Ringirändamine ja erinevate kultuuridega tutvumine rikastab *kogemustepagasit*, kuid on oluline teada, et oleme alati koju tagasi oodatud ja võib-olla on meie kohustus koju tagasi tulla, sest eesti keel vajab rääkimist, eesti muusika kuulamist, eesti film vaatamist ja eesti vanaema kallistamist. (2013)

Küsitavad kokku- ja lahkukirjutamise parandused on tehtud ka näidetes 244–247, kus eksamitööde hindajad on märkinud veaks kokku kirjutatud *heitegaasidega*, *maaressursid*, *vanadaami* ja *igapäevaelusega*. Esimese puhul on tegu pigem stiiliveaga,

eesti keeles kasutatakse lühitüvelise esiosaga liitsõna *heitgaasid*. Sellegipoolest poleks lahku kirjutatud *heite gaasid* lause sisu arvestades aktsepteeritav.

(244) Selle ärahoidmiseks peab inimkond vähem saastama õhku *heitegaasidega* ja tehased peaksid hoiduma ületootmisest. (2013)

Liigimõisteliste liitsubstantiividena saab käsitleda ka näidetes 245 ja 246 *maaressursid* ja *vanadaam*. Viimase puhul ei saa kokkukirjutust veaks lugeda, lause sisu seisukohalt on kokku kirjutatud vorm vastuvõetav.

(245) Selleks, et praegust majandussüsteemi muuta, peaksime kuulutama kõik *maaressursid* kõigi inimeste omandiks ning kaotama sellise mõiste nagu raha, ehk hakkaks toimima rahavaba majandussüsteem.

(246) Ma sain kuulata ajaloo tunnis Nõukogude Liidu ajal küüditatud *vanadaami* muljeid ning see on täiesti teine kogemus, kui lugeda kuiva õpikumaterjali. (2013)

Näites 247 on tegu kindla omaette tähendusega mõistega: *igaiuheõigus* 'õigus liikuda loodus- ja kultuurmaastikul olenemata sellest, kellele maa kuulub'.

(247) Meil peavad meeles olema ka *igaiuheõigusega* kaasnevad kohustused. (2013)

Näidetes 248–249 on riigieksamitööde parandajad märkinud veaks lahku kirjutatud *mineviku noortest* ja *mõisa seebi*. Esimese puhul on tegu nimisõna ja sellele eelneva juhusliku täiendiga, liigimõistelist liitsõna **minevikunoored* eesti keeles ei ole.

(248) Nii palju kui mu isa on rääkinud *mineviku noortest* tean järgmist: väärtustati palju koosviibimist, võeti osa rohkem kultuuri üritustest, järgiti traditsioone, noorte omavaheline suhtlus oli halvem ja haridust ei väärtustatud. (2013)

Hindaja on märkinud veaks lahkukirjutuse *mõisa seebi* näites 249, kuid lahku kirjutatud vorm ei ole vale, sest sellist seebiliiki nagu *mõisaseep* ei ole olemas ja näitelauses mõeldakse ilmselt mõisale kuulunud seepi. Seega on lahku kirjutatud vorm normingu seisukohalt õige.

(249) Pärast *mõisa seebi* söömist ei olnud sulane Jaan eluks ajaks muretu, samamoodi võib ka olla noore puhul, kui ta teise riigi elu saab maitsta – tekivad uued mured, kaua oodatud rõõm ununeb kiiresti. (2013)

Ühes riigieksamitöös märgiti veaks sidekriipsuta kokkukirjutus liitsõnas *maaala* (näide 250). Ortograafiareeglite järgi pole selgussidekriipsu kasutamine sõnade piiril, kuhu jääb kolm sarnast häälikut, kohustuslik, s.t lubatud on nii eksaminandi tarvitatud *maaala* kui ka rööpvorm *maa-ala*.

(250) Mis olid paljude sõdade põhjused vaatamata *maaala* ihale? (2013)

Veaks märgitud normingupäraseid kokku- ja lahkukirjutamise juhtumeid analüüsides selgus, et kõige rohkem otsustati eksaminandide kahjuks ühend- ja väljendverbide *mine-* tuletiste ning adverbi *kas või* kokku- ja lahkukirjutamise puhul, kuigi rõõpsusi võimaldavad normingumuudatused olid 2013. aastaksamiperioodi alguseks kehtinud juba peaaegu aasta. See tähendab, et eesti keele õpetamisel lähtuvad paljud õpetajad varasemast normingust. Nende tulemuste vaatenurgast on oluline leida lahendus, kuidas jõuaksid Emakeele Seltsi keeleteimkonna otsused eesti keele ortograafia muudatuste kohta hõlpsamini nende inimesteni – õpetajateni –, kelle ülesanne on hinnata õpilaste teadmisi õiglaselt ja ühtsetelt alustelt.

KOKKUVÕTE

Siinses magistritöös uuriti eesti keele kokku- ja lahkukirjutamise probleemivaldkondi, kuna liitsõnade tegelik kasutus hõlbib sageli norminguga määratust. Kokku- ja lahkukirjutamise reeglid on kokkuleppelised ja mitmekihilised, osa norminguid põhineb sõnadevahelistel loogilistel tähendusseostel, osa puhul tuleb norming lihtsalt teatavaks võtta ja kokkulepitud viisil kasutada. Seega ei pruugi normingud alati kattuda keelekasutaja keeletajuga – keelelised valikud sõltuvad peale kirja pandud reeglite ka sellest, mis tundub keelesüsteemis vastuvõetav ja loomulik. Koos keele muutumisega muutub ka kasutaja arusaam sellest, mis on vastuvõetav ja mis mitte.

Sõnade liitmine on eesti keeles produktiivne sõnamoodustusviis, võimaldades nimetada asju, nähtusi, tegevusi ja omadusi mingi neile iseloomuliku seose või tunnuse põhjal. Liitsõnade kujunemise puhul on oluline, kuidas keelekasutaja mingi sõnaühendi tähendust tajub. Mida sagedamini on sõnaühend sarnases positsioonis tarvitusel, seda suurem on tõenäosus tema liitsõnastumiseks. Keelekasutaja tajub kokkukirjutisel teist tähendust kui samadest osadest koosneval sõnaühendil.

Eesti keeles on liitsubstantiive, -verbe, -adjektiive ja -adverbe. Uusi liitsubstantiive tekib keelde rohkem kui uusi liitverbe või -adverbe. Liitsõnu on jagatud ka nende kindluse alusel püsikindlateks, suhteliselt kindlateks ja ebakindlateks. Kõige kindlamate liitsõnade tähendus ei ole nende moodustusosade tähenduste summa. Eesti keeles on aga palju juhtumeid, kus on võimalik kasutada nii liitsõna kui ka sõnaühendit, kusjuures nende tähenduserinevused ei pruugi olla väga suured.

Siinse magistritöö tarbeks koguti empiiriline materjal 2003. ja 2013. aasta riigieksamikirjanditest ning saadud andmeid analüüsiti kasutuspõhise teooria taustal, mille järgi mõjutab keelekasutaja valikuid tema keeleline kogemus, s.h kõnealuse keeleüksuse hääldamine ja üksuste koosesinemise sagedus. Kasutuspõhise teooria järgi analüüsib keelekasutaja kahte või enam sarnases ümbruses sageli koos esinevat keeleüksust ühe kokku kuuluva üksusena. See võib kaasa tuua hääldusliku lähenemise ja artikulaatorsete

liigutuste kattumise ning sõnaühend võib kosta ühe ladusa üksusena. Häälduslikud eripärad võivad mõjutada sõnu ka kirjalikus tekstis ühendama.

Häälduse eripärad võivad mõjutada ka liitsõna moodustusosade lahkukirjutamist. Eesti keeles annab liitsõnalisusest märku alguspearõhk, kuid liitsõnana kokku kirjutatud üksused ei pruugi suulises kõnes ühe lausungina häälduda. Ühest küljest tagab suurem esinemissagedus kokkuleppeliste normingute kinnistumise, teisalt aga alluvad tekstisagedased vormid hõlpsamalt häälduslikule ühtesulamisele, tingides levinud fraaside kokkukirjutamise.

Empiirilise materjali analüüsist selgus, et gümnaasiumilõpetajatest keelekasutajatele valmistab probleeme nii substantiivide, adjektiivide, muutumatute sõnade kui ka verbide kokku- ja lahkukirjutamine. Normingust häälbivad kasutusjuhud olid valdavalt samad nii 2003. kui ka 2013. aasta eksamitööde valimisse kuuluvates kirjandites, s.h kõrgelt hinnatud eksamitöödes. Silmatorkavad kasutuserinevused puudutasid vaid üksikute sõnade ortograafiat. Kinnitust leidsid enne uurimuse alustamist püstitatud hüpoteesid. Kõige rohkem norminguvastast kasutust esines kahe substantiivi, eriti ainsuse omastavas nimisõna ja sellele järgneva nimisõna puhul. Palju eksitakse liigimõistelist liitsubstantiivide ortograafias, samal ajal kirjutatakse järgneva nimisõnaga sageli kokku küsimusele *kelle? mille? missugune?* vastav singulari genitiivis substantiiv.

Sagenenud on normingust häälbiv kasutus lühenenud või konsonanttüveliste sõnade ja substantiivi kokku- ja lahkukirjutamisel (**rahategemis võimalus*). Kui 2003. aastal kirjutati selliseid vorme järgnevast nimisõnast lahku kaheksal korral, siis 2013. aastal esines sellist kasutust juba 20 korral. Keelekasutajatele on problemaatiline ka adjektiivse määratleva pronoomeni *iga* kasutus, mis liideti järgneva substantiiviga fraasides *iga kord* ja *iga päev*. Selliseid sõnaühendeid kirjutatakse liitsõnana kokku ilmselt suure tekstisageduse tõttu.

Sama põhimõtte järgi saab iseloomustada ka muutumatute sõnade ning omadus- ja tegusõnade kasutust toimetamata kirjalikes tekstides. Esimeste puhul on selgelt näha suundumus kirjutada kokku kaassõnafraase (*minu arvates, igal pool*), kuid arvukad üksikjuhtumid viitavad kaassõnafraaside liitmise üldisemale suundumusele. Strukturaalset ja tähenduslikku seost rõhutatakse kokkukirjutamisega.

Adverbide kokku- ja lahkukirjutamisel torkas silma adverbi *nii-öelda* kasutuse varieerumine: 2003. aastal kirjutati nimetatud liitmäärsõna moodustusosad lahku (*nii öelda*), kuid 2013. aasta eksamitööde näidetes sidekriipsuta kokku (*niiöelda*). Palju esines normingust häälbivat kasutust ka määrsõna ja sellele järgneva muutumatu sõna (nt *poole*, *moodi*) kirjutamisel. Reeglierisused, mille järgi kirjutatakse kaassõnad käändsõnast, mille juurde nad kuuluvad, alati lahku, määrsõnad aga mõnikord kokku, võivad keelekasutaja segadusse ajada, mistõttu tugineb ta otsustes omaenda keeletajule ja analoogiamallidele (vrd *minu poole* vs. *kuhupoole*).

Adjektiivide kokku- ja lahkukirjutamisel eksiti normingu vastu käändsõna ja (*li*)ne-liitliste omadussõnade kasutuses, seda eriti põhisõnade *vaheline* ja *aastane* puhul. Sarnaselt kaassõnafraasidega ei puuduta normingust häälbiv kasutus ainult nimetatud sõnu. Üksiksõnade kasutus viitab ulatuslikumale suundumusele seda tüüpi liitadjektiive toimetamata tekstides lahutada.

Hindajate tehtud veamärgete arv erines aastate lõikes kõige enam verbide ortograafiat puudutavate kasutusjuhtude puhul. Selle põhjus on ESi keeleteoimkonna 2012. aasta otsus, mille järgi võib ühend- ja väljendverbide *mine*-tuletisi nii kokku kui ka lahku kirjutada. 2003. aasta riigieksamitööde valimisse kuuluvates kirjandites moodustasid *mine*-tuletised verbinäidetest üle poole. Probleemaatiline on ka ühend- ja väljendverbide käändeliste vormide kokku- ja lahkukirjutamine. Käändelisi vorme kirjutatakse liitsõnana kokku (**ülesehitada*, **lugupidama*), sest keelekasutaja analüüsib neid ilmselt ühe tähendusliku üksusena.

Selles magistritöös uuriti lähemalt sidekriipsu kasutust substantiivide ning muutumatute sõnade kokku- ja lahkukirjutamisel. Sidekriipsu ületarvitust esineb liitsõnade ja fraaside puhul, kus normingupäraselt tuleks sõna kas kokku või lahku kirjutada. Valimisse kuuluvate riigieksamikirjandite kõige silmatorkavamad kasutusjuhud on reduplikatiivsete liitadverbide analoogial moodustatud ühendid, kus sidekriipsuga on ühendatud kaks ühest ja samast sõnatüvest pärinevat nimisõna, mis ei moodusta liitadverbi (**inimeselt-inimesele*). Peale selle leidis ortograafiareeglitest häälbivat kasutust liitsõna korduva osa väljajätku (*ooperi- ja balletiteater*) analoogial moodustatud mitte-liitsõnalistes ühendites (**Esimene- ja Teine maailmasõda*). Huvitav on see, et analoogia

aluseks olevate liitmäärsõnade tarvitust varieerub samuti (**aegajalt*, **põlvkond* *põlvkonnalt*).

Sidekriipsuga ühendatud liitsõnade moodustamine õpilastöös näitab, kuidas mõjutab keelekasutaja keeleline kogemus ja taju tema keelelisi valikuid. Ühest küljest ei kasutata sidekriipsu sageli sõnades, kus normingud selle kasutust ette näevad (*nii-õelda*). Teisalt kasutatakse sidekriipsu kas selguse eesmärgil sõnades, kus sidekriipsu kasutamine on tarbetu, või rakendatakse nt ühe sõnaliigi kohta käivat reeglit mõnda teise sõnaliiki kuuluvatel sõnadel.

Siinse magistritöö viimane uurimisküsimus puudutas hindajatel veaks märgitud normingupäraseid kasutusjuhtumeid. 606 näitest olid seda tüüpi 65 ehk 10,7% kõikidest kokku- ja lahkukirjutamise veamärgetest. Põhiliselt märgiti veaks kasutusjuhud, mille puhul on norminguga lubatud nii kokku- kui ka lahkukirjutamine (*selle pärast ~ sellepärast*), üksikutele puhkudel kasutus, kus eksaminand oli kirjutanud ortograafia-reeglite järgi ainuõige variandi (*lugeja rahvas*). Üllatuslikult märgiti 2013. aastal 15 korda veaks lahku kirjutatud *mine*-tuletised, kuigi eksamiperioodi alguseks oli ESi keeleteoimkonna vastavasisuline otsus kehtinud juba peaaegu aasta. See tähendab, et osa riigieksamite hindajaid ei ole muudatustega kursis, parandusi tehakse eksaminandide kahjuks ja eesti keele õpetamisel lähtuvad paljud õpetajad varasematest normingutest. Neid tulemusi arvestades on oluline leida lahendus, kuidas jõuaks teave normingumuudatustest hõlpsamini õpetajateni. Nt võiks koos eksamitööde hindamisjuhendiga saata parandajatele brošüüri viimase paari aasta normingumuudatustega. Teavet saaks aktiivselt edastada ka interneti kaudu (koolide ja eesti keele õpetajate e-postiaadressid, erinevad õpetajatele suunatud võrguväljaanded).

Selle töö tulemused annavad üldise ülevaate eesti kirjakeele kokku- ja lahkukirjutamise põhilistest probleemivaldkondadest. Kahtlemata vajab teema edasist põhjalikku uurimist, millest võiks kasu olla tõhusama õpetusmetoodika väljatöötamisel. Hoolimata toimetamata kirjakeeles täheldatavast suundumusest liita kaassõnafraase, määrsõnu ning ühend- ja väljendverbide infiniitseid vorme peab töö autor normingumuudatuste kaalumiseks olulisemaks keskenduda sellele, kuidas kehtivaid norminguid õpilastele põhjalikult ja eakohaselt selgitada. Probleemivaldkondadele tuleks pidevalt ja metoodiliselt tähelepanu juhtida nii õpetades kui ka keelelises

teavitustöös, et keelekasutajad oskaksid veaohlikke üksusi analüüsida ja tugineksid otsuste tegemisel peale keeletaju ka keelestruktuuri eripäradele. Selles töös lähtuti järelduste tegemisel vaid kirjutatud keelest, kuid normingust hälbiva kasutuse ühe keskse põhjendusena välja pakutud häälduse eripärad võimaldavad teemat probleemsete üksuste häälduse seisukohalt edasi uurida.

KIRJANDUS

- Aavik, Johannes 1914.** Kas uuendada või mitte? 28 väidet ja vastuväidet J. V. Veskile. Tartu: Noor-Eesti.
- Aavik, Johannes 1924.** Keeleuuenduse äärmised võimalused. Tartu: Istandik.
- Anttila, Raimo 1977.** Trends in Linguistics. State of the Art Reports. Analogy. New York: Mouton Publishers.
- Bybee, Joan L. 2007.** Frequency of Use And the Organization of Language. Oxford University Press.
- Bybee, Joan L., Clay Beckner 2010.** Usage-based Theory. – Bernd Heine and Heiko Narrog (eds), The Oxford Handbook of Linguistic Analysis. Oxford: Oxford University Press, 827–856.
- Bybee, Joan L. 2011a.** Language, Usage and Cognition. 3rd ed. Cambridge University Press.
- Bybee, Joan L. 2011b.** Usage-based Theory and Grammaticalization. – Bernd Heine and Heiko Narrog (eds), The Oxford Handbook of Grammaticalization. Oxford: Oxford University Press, 69–78.
- Campbell, Lyle 2004.** Historical Linguistics: An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- EKG I = Eesti keele grammatika I. Morfoloogia ja sõnamoodustus 1995.** Koost. Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- EKK = Eesti keele käsiraamat;** <http://www.eki.ee/books/ekk09/index.php?p=1>. Vaadatud 20.03.2014.
- Erelt, Tiiu 2000a.** Mida tahab keelekorraldus. – Oma Keel 1, 23–26.
- Erelt, Tiiu 2000b.** Numbrite kirjutamine. – Kirjakeele teataja II 1993–2000. Emakeele Seltsi keeleteimkonna soovitusel. Koost. Tiiu Erelt, Maire Raadik. Emakeele Selts, 27–37.

- Erelt, Tiiu 2002.** Eesti keelekorraldus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Erelt, Tiiu 2005.** Eesti ortograafia. Neljas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Habicht jt = Habicht, Külli, Leelo Keevallik, Ilona Tragel 2006.** Keele muutumine kasutuskontekstis. – Keel ja Kirjandus 8, 609–625.
- Habicht, Külli, Pille Penjam 2007.** Kaassõna keeleuurija ja -kasutaja käsituses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 52 (2006), 51–68.
- Hint, Mati 1998.** Häälikutest sõnadeni: eesti keele häälikusüsteem üldkeeleteaduslikul taustal. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Itkonen, Esa 2005.** Analofy as Structure and Process: Approaches in Linguistics, Cognitive Psychology and Philosophy Science. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company
- Jürine, Anni 2009.** Kas **metsavahel* tähendab muud kui *metsa vahel*? – Oma Keel 1, 38–43.
- Jürine, Anni, Külli Habicht 2013.** Kaassõnade tsükliline areng. – Keel ja Kirjandus 10, 736–749.
- Kasik, Reet 2011.** Stahli mantlipärijad: eesti keele uurimise lugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kasik, Reet 2013.** Komplekssete sõnade struktuur. (Tartu Ülikooli eesti keele osakonna preprintid 3). Tartu.
- Kirjakeele... = Kirjakeele teataja 1979–1983 1985.** Õigekeelsuskomisjoni otsused. Koostanud Tiiu Erelt, Henn Saari. Tallinn: Valgus.
- Kull, Rein 1963a.** Kindlad ja ebakindlad liitsõnad. – Keel ja Kirjandus 11, 656–663.
- Kull, Rein 1963b.** Kindlad ja ebakindlad liitsõnad. – Keel ja Kirjandus 12, 720–732.
- Kull, Rein 1963c.** Liitsõnade arenemiskulg viimase saja aasta jooksul. – Nonaginta. Johannes Voldemar Veski 90. sünnipäevaks 27. juunil 1963. Toim. Paul Ariste. Emakeele Seltsi toimetised 6. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 165–183.
- Langacker, Ronald W. 1991.** Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application. Stanford University Press.

- Langacker, Ronald W. 2000.** A Dynamic Usage-Based Model. – Michael Barlow & Suzanne Kemmler (eds), Usage-Based Models of Language. Stanford (Calif.): CSLI Publications, Center for the Study on Language and Information, 1–63.
- Langacker, Ronald W. 2002.** Concept, Image, and Symbol: the cognitive basis of grammar. 2nd ed., with a new preface. Berlin, New York: de Gruyter.
- Päll, Peeter 2000.** Eesti kohanime õigekirjast. – Kirjakeele teataja II 1993–2000. Emakeele Seltsi keeleteimkonna soovitusel. Koost. Tiiu Erelt, Maire Raadik. Emakeele Selts, 51–53.
- Raag, Raimo 2008.** Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.
- Tomasello, Michael 2005.** Constructing a language: a usage-based theory of language acquisition. Paperback edition. Harvard: Harvard University Press.
- Tauli, Valter 1968.** Keelekorralduse alused. Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne nr 4. Uppsala: Kirjastus Vaba Eesti.
- Tauli, Valter 1983.** Keele korraldamisest ja normimisest. Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi toimetised 17. Stockholm.
- Toome, Merli 2011.** Eesti liitverbid ja pöördmoodustised. – Oma Keel 2, 33–38.
- Vare, Silvi 1986.** Liitverb eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 9, 539–547.
- Veski, Johannes Voldemar 1912.** Eesti kirjakeele reeglid: Eestimaa Rahvahariduse seltsi Kirjanduseharuseltsi ja Eesti Kirjanduseltsi ametnike ühiste keelekoosolekute otsused. Toimetised 10. Tallinn.
- Wälchli, Bernhard 2005.** Co-compounds and Natural Coordination. Oxford: Oxford University Press.

Allikad

- EKI** = Eesti Keele Instituudi keelenõuanne; keeleabi.eki.ee. Vaadatud 07.03.2013.
- ES** = Emakeele Seltsi keeleteimkond; <http://emakeeleselts.ee/keeleteimkond.htm>. Vaadatud 22.02.2013.
- etTenTen** <http://www2.keeleeveeb.ee/dict/corpus/ettenten/>. Vaadatud 20.05.2014.
- SA Innove**; www.innove.ee. Vaadatud 07.03.2013.

ÕS 2013 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Toim. Maire Raadik. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Maire Raadik, Peeter Päll, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

THE PROBLEMS OF SOLID AND SEPARATE WRITING IN STATE EXAMINATIONS. SUMMARY

Compounding is a productive word formation method in Estonian. Compound words give us the opportunity to refer to objects, actions, and phenomena by their connection to other qualities. In Estonian, solid and separate writing is problematic. The decision between using a compound word or a phrase depends often on the situation, meaning, and writing tradition.

In this paper, the author researched and analysed compounding mistakes made in Estonian language state examinations in 2003 and 2013. The research centres around the question of which parts of speech are most problematic to language users, and why does real usage deviate from orthography rules. The analysis is based on usage-based theory which disserts language as a social behaviour and states that usage affects linguistic structure. This means that the way people use language also has an impact on how they use grammar. On the one hand, high frequency units are less likely to change morphologically, because they are well-known and used often. On the other hand, high frequency units tend to be pronounced more fluently, the utterances sound as one unit.

The analysis showed that the usage of compound substantives in written Estonian varies from orthography rules the most. Language users often separate two units that are normally written together because the first unit describes the latter and answers to questions *what? which?*, e.g. *arvutikasutaja* ‘a computer user’. At the same time, phrases in which the first unit answers to the question *whose?*, e.g. *Euroopa Liit* ‘European Union’, are often written as compound words. The first type of usage (**arvuti kasutaja*) can generally be explained by pronunciation – words written as compounds do not always sound in speech as one unit. The second type (**Euroopaliit*) illustrates how high frequency units are analysed and often pronounced as one unit, thus having the tendency to be written as a compound word as well.

Similar conclusions were made regarding the usage of adjectives, adverbs, adpositions, and verbs. Text frequency and pronunciation are probably the main reason behind usage that deviates from orthography rules. Language users tend to compound high frequency adpositional phrases, e.g. *minu arvates* ‘in my opinion’. Usage differed in 2003 and 2013 in a compound adverb *nii-öelda* ‘sort of’, which, in 2003, was written as two separate words *nii öelda*, but in 2013 as a compound word without a hyphen *niiöelda*.

The analysis of Estonian verb usage showed that language users have difficulties writing non-finite forms of phrasal verbs (adverb-verb combination), and idiomatic expressions (declinable word-verb combination), such as infinitives (*üles ehitada* ‘build up’), participles (*kaasa arvatud* ‘including’), and gerundives (*vaeva nähes* ‘working hard at something’). The probable cause behind compounding these verb forms is that units that make up phrasal verbs and idiomatic expressions have very strong connections of meaning between them.

Besides analysing the general use of compound words, the usage of hyphen in the surroundings where the orthography rules do not allow it was analysed. It was surprising to find out that language users use a hyphen to compound two similar word roots, e.g. *inimeselt inimesele* ‘from one person to another’ (**inimeselt-inimesele*), by analogy of reduplicative adverbs, e.g. *aeg-ajalt* ‘occasionally’, but at the same time the usage of reduplicative adverbs deviate from orthography rules and are written as two separate words or compounded without a hyphen.

The analysis of solid and separate writing in Estonian hinted at another problem in Estonian compound use. Out of the 606 examples of errors in the usage of compound words, 65 were actually not mistakes or could be controvertible. Firstly, this means that, in some cases, students who took the final examination got lower rates. Secondly, it shows that teachers themselves are not always familiar with orthography rules. From the perspective of language learning it is important to make the information about rule changes more accessible.

To sum up, it can be said that the results of this study show the most problematic topics of solid and separate writing in Estonian language. Because one of the main

causes of deviated use stated here is the difference between orthography rules and actual pronunciation, the next step would be to analyse the pronunciation of problematic units.

LISAD

Lisa 1. 2003. aasta substantiivi-, adjektiivi-, verbi- ja muutumatute sõnade näidete arvuline ning sooline jagunemine

Substantiivid			Muutumatud sõnad		Adjektiivid		Verbid	
täiendsõna		N / T		N / T	täiendsõna	N / T	vorm	N / T
subst	Sg Nom	6 / 1	adv	14 / 28	käänds	14 / 12	finiitne	- / 1
	Sg Gen	44 / 38	adp	15 / 1	adv	2 / 3	infiniitne	12 / 11
	Pl Gen	4 / 3					-mine	12 / 15
	s-liit	5 / 3						
	redupl	4 / 1			liide	N / T		
adj	5 / 7			-ne	9 / 6			
num	- / 3			-line	5 / 5			
pron	8 / 4			muu	2 / 4			
adv	3 / 1							
võõrtüvi	- / 2							
Kokku	79 / 63	29 / 35		17 / 15		25 / 31		
Kokku	142	64		31		56		

Lisa 2. 2013. aasta substantiivi-, adjektiivi-, verbi- ja muutumatute sõnade näidete arvuline ning sooline jagunemine

Substantiivid			Muutumatud sõnad		Adjektiivid		Verbid	
täiendsõna		N / T		N / T	täiendsõna	N / T	vorm	N / T
subst	Sg Nom	3 / 2	adv	14 / 20	käänds	13 / 9	finiitne	- / -
	Sg Gen	61 / 36	adp	11 / 8	adv	- / -	infiniitne	1 / 11
	Pl Gen	- / -						
	s-liit	14 / 6						
	redupl	- / 3						
adj		6 / 6			liide	N / T		
num		- / 2			-ne	9 / 6		
pron		5 / 6			-line	2 / 2		
adv		1 / 1			muu	2 / 1		
Kokku		91 / 62			13 / 9			
Kokku		153	25 / 28		1 / 11			
Kokku		153	53		22		12	

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, INGER PÜRJEMA

(autori nimi)

(sünnikuupäev: 04.04.1990),

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose
KOKKU- JA LAHKUKIRJUTAMISE PROBLEEMID
RIIGIEKSAMIKIRJANDITES,
(lõputöö pealkiri)

mille juhendaja on dotsent KÜLLI HABICHT,

(juhendaja nimi)

- 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
 3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 23.05.2014 *(kuupäev)*